

PROBLEMI

15

BARBARA BRECELJ: SLAVNOSTNI ODHOD, NJEGOVA
VITA NOVA; JOŽE DERGANC: NEKAJ ODPRTIH PRO-
BLEMŌV DELAVSKEGA SAMOUPRAVLJANJA; TINE
HRIBAR: O RAZVREDNOTENJU SAMOUPRAVLJANJA;
DORO HVALICA: PESMI; VLADIMIR KAVČIČ: PRIJA-
TELJSKO PREPRIČEVANJE; ANDREJ KIRN: "SAMO-
UPRAVNE PRAVICE ŠTUDENTOV" MINUS ENAKOPRAV-
NO ODLOČANJE; IVAN KREFT: ŠE O SAMOUPRAVNIH
PRAVICAH ŠTUDENTOV; LADISLAV LESAR: LILIJANA;
RUDI MIŠKOT: PEPEL V VETRU; BORIS PATERNU:
MENARTOVI SEMAFORI MLADOSTI IN BELA PRAV-
LJICA; JANEZ PIRNAT: SLOVENSKA OBLIKA IMPRE-
SIONIZMA V DELU IVANA GROHARJA; FRANC ZADRA-
VEC: KNJIŽEVNI TEORETIK ERNST FISCHER — BRU-
ŠENO OGLEDALO — LIKOVNA PRILOGA; MIRE CETIN:
PORTRET V ORANŽNEM, PORTRET V RUMENEM; JOŽE
POHLEN: SEDEČA FIGURA, ŽENSKA FIGURA — MAREC

1964

REVIIJA ZA KULTURO IN DRUŽBENA VPRAŠANJA

Vsebina

<i>Rudi Miškot: Pepel v vetru</i>	273
<i>Doro Hvalica: Pesmi</i>	278
<i>Boris Paternu: Menartovi Semafori mladosti in Bela pravljica</i>	283
<i>Barbara Breclj: Slavnostni odhod</i>	289
<i>Njegova vita nova</i>	292
<i>Jože Derganc: Nekaj odprtih problemov delavskega samoupravljanja</i>	297
<i>Vladimir Kavčič: Prijateljsko prepričevanje</i>	304
<i>Janez Pirnat: Slovenska oblika impresionizma v delu Ivana Groharja</i>	330
<i>Ladislav Lesar: Lilijana</i>	342
<i>Ivan Kreft: Še o samoupravnih pravicah študentov</i>	351
<i>Tine Hribar: O razvrednotenju samoupravljanja</i>	354
<i>Andrej Kirn: »Samoupravne pravice študentov« minus enakopravno odločanje</i>	556

OCENE IN POROČILA

<i>France Zadravec: Književni teoretik Ernst Fischer</i>	359
--	-----

BRUŠENO OGLEDALO

<i>Galée royale</i>	368
-------------------------------	-----

LIKOVNA PRILOGA

<i>Mire Cetin: Portret v oranžnem, Portret v rumenem</i>	
<i>Jože Pohlen: Sedeča figura, Ženska figura</i>	

problemi

PROBLEMI — revija za kulturo in družbena vprašanja, leto II., št. 15.

Ureja uredniški odbor: Božidar Debenjak, Janez Dokler, Bogdan Kavčič, Vladimir Kavčič (glavni urednik), Viktor Konjar, dr. Boris Paternu, Janez Pirnat (odgovorni urednik), Andrej Rijavec, Ivan Rudolf, Stane Saksida, Vita Varl, France Zupan

Uredništvo: Ljubljana, Tomšičeva 12, telefon: 20-487. Nenaročenih rokopisov ne vračamo. Naročila pošiljajte na CK ZMS, Ljubljana, Dalmatinova 4, telefon 30-033, tekoči račun: 600-14-608-28 z oznako: za Probleme. Cena posameznega izvida za naročnike 80 dinarjev, v kioskih in knjigarnah 150 dinarjev. Celoletna naročnina 960 dinarjev

Izdajata CK ZMS in UO ZSJ v Ljubljani. Tisk, izdelava klišejev in vezava: Tiskarna »Jože Moškrič« v Ljubljani

RUDI MIŠKOT: PEPEL V VETRU

Umakne se...

Umakne se množica
grahastih ptičev,
za njimi se dvigne
puh majhnih stvari;
potrgala prejo bo
sivih grmičev,
ki samospev vetra
jo porazgubi.

Neslišno umro.
S topim izrazom oči,
z obrazi kep surove gline. —
Spomin kakor glas prepelice — zbledi...

Volkovi

Oblekli so se v ponižna oblačila,
vzeli pastirske palice —
in igraje na lesene piščalke polegli v senco.

Na pašniku brezskrbnost
s poskočnimi nogami koz in ovac. —
Trdoto črepinj si merita
oven in kozel
s testenim tleskanjem rog...

Veselo vrtijo brezskrbne se ure —
in sonce že gleda
z najnižjega stolpa v ravan.
Pastirji so si oprtali torbe platnene,
položili vanje piščalke — in brašno popotno
Nestrpni so črede pognali.

Z blebetom vdanim
na pot se izteka drobnica...
Pesmi pastirske ni čuti.

Mesec je vzšel...
Ustavili so se pastirji.
Na palice oprti
pogoltno v mesec strmijo.

Ne oziraj se, drobnica!
Bok ob boku,
z glavo ob glavi stopaj;
steci, brez blejanja teci,
da ne prestrašiš meseca,
ki je zadremal na blazini oblakov!

Ni še vstala noč
s črnimi oprodami.

A pastirji so lačni,
žejni jeziki iz ust jim vise.
Podvizaj se,
ne liži slane rose z rož,
zasnulih ob tvojih poteh!

Ali ne čutiš žarečih oči
na tvojih ožganih hrbtiščih?
Ne obračaj glave,

pohiti v svoj pristan
in zadnji zapahnite
vse zapahe vaših staj! —
Volkovi so v pastirje oblečeni.

Ogorek spomina

Vrgel sem v reko
tleči ogorek spomina
in odšel na pomol tišine. —

Prišla sta
dva vesela metulja,
plesala sta in pela.

Rekel sem jima:
Veselita se in pojta,
dobra metulja!
Rad vaju gledam
in rad bi bil z vama
v pesmi in plesu.

Dolgo že niso
moje oči videle nedolžnosti,
malo veselja in sreče srce doživelo.
Preplešite mi oči in dušo,
pustita mi prah nedolžnosti
vajinih krilc!

Iz prahu bo pognalo drevo pozabe
skozi moje telo — in srečen bom,
v življenju in umiranju. —

Metulja sta plesaje odhajala
za tokom reke, ki je odnašala
ogorek spomina.

Vojak

S prestreljeno desnico
in zlomljeno puško
prihaja iz boja vojak.

Tisoč strupenih pogledov
upira se vanj;
tisoč hrupnih glasov
mu pljuska na uho.

*Strašna je pot od bojišča
do tujega mesta...*

*Škorpion mu razjeda srce.
Vendar gre dalje, s trdimi koraki,
visok in teman,
obdan od sovražnih straž —
in poti ni konca.*

*Z demonom prezira do zadnje
postaje dospe — in ko razgaljene prsi
mu sonce obsveti, vstopi skozi vrata ječe
bogat. Uporen, še vedno uporen.*

*Brez lovorik, a poln brazgotin,
z odprto rano za križem okna
spet sanja o novih bitkah.*

Apokalipsa

*Z brušenimi bodali v rokah
jezdijo konjeniki svetovij
preko okamenelih lir in robotov,
mimo sonc in ozvezdij. —*

*V preproge zelenih oaz
je vtkana pesem peroti;
šklepet roženih plaščev —
in pritajeni pljusk plavuti
mlačnih sanj razgretih voda.*

*Iskalci miru kopljejo
skrivališča pozabe, dokler jih ne prežene
razbeljeno jeklo dneva ali led noči
iz zaklonišč njihovega iskanja.*

*Z brušenimi bodali v koščenih rokah
pa jezdijo konjeniki svetovij...
Iz brezmesnih ust — odprtih
od bolečin in strasti,
jim visijo dolgi zobje;*

z močjo demonskega magneta
zavrtle sleherno mravljo
v divji ples življenja,
smrti in porajanja.

Prebujanje

Sonce se je s prsti dotaknilo
kamnitega stopnišča —
in v senci zgodnjega jutra
zasejalo čudež lahkonoge radosti.

V temo zamaknjenosti spomina
pršijo prameni pozabe,
kakor tekoči balzam zalivajo
celico ur krvavenja.

S prebujeno dušo
se vzpenjam po stopnicah.
Na hodnike dospem.
Hodniki pojo
pod igrivimi koraki.

Slepeča svetloba je vstala do oken visokih.
Lahno upognjena je razprostrla
svoj praznični jantarni plašč;
za glorio njegovih plapolajočih trakov
plamenijo obrazi mimoidočih. —
Poveljanci, cvetoči...

Jesenska balada

Rja na hrastu,
starem jesenskem hrastu.

Zveržene bolne roke
kričijo v megleno nebo. —
Staro predsmrtno drevo.

Vran, oskubljeni vran,
enook in hripav,
v deževni dan vrešči.

Dež, strupeni dež
monotono na veje prši;
ostri peščeni dež
še zadnji cvet zaduši...

Nad cvetom sto žalostnih rok,
golih otrplih rok.

DORO HVALICA: PESMI

Izpoved

Na dnu vseh ulic prevelikih mest,
v dežju svetlobe, kalnih pogledov nemira,
najetih teles in zlorabe naučenih psov,
ubijanja na stopnišču hitrih let,
iščem tuje podobe lepih besed.
V sotočju podob se rišejo črte strasti
in zavestnih načel, umiranje in rojstva
goljufane časti in človeških idej.

Utopljeni v vseh urah molčanja
ob pretežkih kletvah v pramisel ujeti,
v preštetih urah kupljenih noči
smo stisnili v pesti prepotene strasti
dekleta z dna poslednje ulice mest,
v strmih obalah potreb stoletja,
ko je beseda premalo za resnico
in dejanje preveč za laž,
ko boleča izpoved vina
razbija žalost v smeh in odveč je
odmev včerajšnjih sanj in bežanja.

Mladost so napolnila tudi leta,
da sem te srečal in vzel obraz
v utrujene oči jutra,
da sem verjel v slepo darovanje,
spočeto v kamnitih mislih cest
ob bregovih akacije.

Zorenje

Mere resnice v okradenih krošnjah gnezd
ob bednejših slikah bežanja,
žuljavih, trdih besedah strahu
sočutja do vlažnih, bolnih kleti,
z darovanjem izžganih verig
v laježu volčje mesečine,
psov podarjenih za praznik
v nočeh ciganskih konj in kraj
v rokah, očeh in ustih otrok.

Lakota v šapah in gobcih iskanja,
ubijanje na ostrini oči in zob
v ogradah dednosti in vere
za mrtvece v okopih prvega zorenja
in matere izjokanih oči v črnini,
sovražnost nebojlena v vodah vetrov
in vrbovja v kopnini jutra,
v meglah pogovorov noči z nočjo
metafora laži v resnici zamujenega koraka
ob srečanju s prastaro čarodejko.
Vse za ponosen greh idej
v otroških zapoznelih sanjah darovanja.

Kovinski lesk v topolih vodovja
utrujenih in zapoznelih rek
v veternih poteh s skovikom
sitim src zastraženih cipres,
gnus in slast v besedah slačenja,
v objemu semenja krik sanj
in odtujena boleost v prsih sinov.

Našli so kamen velikih mož
in v njem skelet stoletij,
nagrobni napis belih bogov
v perjanici zadavljenih rož in otrok,
in ker so iz kamna stopile kosti
s staro krojo v razpraskanih ustih,
z rojstvom dni v iztaknjenih očeh,
sem ti vzel dlani.

Jutro lepega dne

*S pritepeno strastjo v telesu
biješ v obraz duhov med lišaji sanj,
da dali prostor bi grobovi za vojno bogov.
V obredju boš spoznala sebe, senca,
in nas na obalah dne z utrujenim korakom,
z očmi zvonov v odsekanih pesteh,
z dvomom v težkih korakih bežanja,
v zasanjanih lepotah predmestja,
v belih črtah žerjavov na dnu neba,
nad strehami koč in v krču jutra.*

*Položena v usta vročičnega jezika
s preteklostjo napitih src vsakdanjih velikanov
in ptic v snu po dolgočasju
je beseda razsula smeh v svetlobo
vse od prvega dne po spočetju.*

*Dež vre v deliriju dne,
da veje misel sezajo v belo pot splašenih,
utrujenih, lačnih in doživelih ptic,
v sanjskih jutrih, ko šepet umrlih
v koprenah nad topoli utrujenimi
se krade kot strah zatajenih besed.*

*Ko prideš spet, ti bom roke podaril
za pramen voljnih razčesanih las,
spet svet bo le na dnu obzorja
v krču jutra in ob belih črtah spal.*

Nedokončano

*S ceste ob temeljih podob
izgovarja prodana bolest
besede z dlani predmestja.
Kupil sem utrujeno nespečnost noči
in strah v bokih predal darovanju.*

*Vonj po prepoteni sli
v odsotni postelji nemira
in oddaljevanje na stopnišču
z resnico v ulici*

mi rišeta v tem jutru mrtev dan,
da iznakažena misel v zagorelem vinu
in v pajčevini svetlobe se oprime kamna
iztrganega iz prsi granitnega dne,
negovanega v poljubih romarjev
iz kraljestev za zgodnjimi jutri,
izlizanega v jezikih utrujenih zveri
iz peščine pod sotočjem grobišč,
ker je pozabila na izdajstvo prerokov.

Ko v cvetnih vejah vera dedičev
po sojenju božanstev na sramotnem odru
bo le še strah v sanjah po spominu,
bo skrčila se dlan prodanih
v portalu stare katedrale v pest.

V obredni pesmi zamujena laž
v hitečih sencah briše sled miru.

Sence

Z otrplim jutrom v hrapavih dlaneh
soočenje v napisanih resnicah,
kletev v svetlobi senc in kačjega lizanja
v kamenju grozljivega miru
ni to, kar sem videl v cvetnih očeh dne,
ko sem te srečal v obalah brezdelja,
v pesteh čutil strah ubijanja,
v trebuhu slo krvavenja in večnosti.

Sence so se prilepile na vratove bežanja
znotraj ograd in nesmislov ujetih v staranje,
ki nikoli ne najde razbitih vrat
v grobost src in malodušje dni.
Sence so se splazile v naročje brez
okradenih sočutja z mesečino in strasti,
spočeti v gnezdih lakoto poštenja.
Sence na listih vrednot pokolenja,
na očetovih razbitih ramah so se prisesale
in v mejnikih zarisale črte lišajev.

V krilih dajanja sem strgal si obraz
v krpe naučenega igranja
in ti ob lažnih sencah,
ko mehke so dlani brezveterja v borih,
si kamen postal v bajki bogov.
Udobje v medlih lučeh med beraštvom duha
in ohlapno podobo svetinje izmišljenega telesa
glasovom trpkega vina jemlje
priokus prevaranih mož in besed
v trohnobi okradenih vrtov.

Še sreča cipres v grobiščih po prazniku vojn
se zbala je sence v obrazih otrok,
ko v stražnem zidovju bedi v tesnobi prokletstva

Balada

Balada dne, ko so mi iz srca
iztrgali molčanje krvavenja.
Kot nikdar sam, s kresnico v dlani,
sem v čelu nosil ubogajme kos kruha.

Brez sence izžgane v zidovju vetrov
za rdečimi trtami, v sohah cipres
sem s polno, težko dlanjo
ob nas iskal ptico,
ustreljeno tistega sanjskega dne.

Zamrznjeno zavijanje v sotočju odtujenega
s predrtim mrčem davne bolečine,
mi prsa tre v mrtve krike
in v njem požig nešteti kaznjencev
preklete barve v času z dna stoletja
nemočnega, da bi v grozi dejanj
iztrgalo ubito ptico za dostojen grob
iz sefov pokolenja.

V nevihtni gneči iščem v beraštvu duha,
v zamujenih mejah, v ogradah strasti,
v razbitem obrazu najinih let,
v močeh hitrosti na cestah umiranja,
preroka, ki mi je izdal hotenje.

Menartovi Semafori mladosti in Bela pravljica

Boris Paternu

Obe pesniški knjigi sta izšli v letu 1963.

Semafori mladosti predstavljajo izbor iz prejšnjih zbirk (*Pesmi štirih*, 1953; *Prva jesen*, 1955; *Časopisni stihi*, 1960), dopolnjen s trinajstimi neobjavljenimi pesmimi. Gre za premišljeno urejen prikaz avtorjeve dotedanje pesniške in življenjske poti; za prikaz, ki je vse prej kot pasivna antologija, saj ga je Menart ostro podredil stilnemu in življenjskemu okusu, kakršen je zanj značilen tam od Časopisnih stihov naprej.

Knjigi je dal naslov *Semafori mladosti*, celotno kompozicijo pa vklenil v cikle z naslovi *Rdeča luč*, *Rumena luč* in *Zelena luč*. Tako je najpomembnejši del svojega celotnega dotedanjega pesništva postavil pod izrazito neromantično simboliko vsakdanje prometne civilizacije. Še v stopnjevani meri pa to velja za uvodno pesem *Semafori življenja*. Človekovo pot od »raja otroštva«, preko vseh tesnob, nemirnih beganj in utrujenosti, pa tja do smrti (naše poslednje »mirne garaže«), je v celoti potisnjena pod skorjo avtomobilske metaforike. Torej oblikovalni postopek, ki je v svojem bistvu tak kot v Časopisnih stihih, le da seže v novo predmetno področje sodobne, urbanizirane civilizacije (tam je kompozicijo vklenil v časopisne rubrike).

Hotena delirizacija in depoetizacija je živo prisotna še v nekem drugem postopku. Tematsko bolj ali manj zaokrožene skupine pesmi (znotraj ciklov) namreč prekinja s samostojno stoječimi *epigrami*. To so šaljivi, rezki ali celo sarkastični vložki, ki odločno ukinjajo lirsko privzdignjene ali »sentimentalne« zagone predhodnih pesmi.

Mračno resne *Vojne slike* in baladno uglasene pesmi npr. nenadoma prekine takle epigram:

Ko nam že regrat rasel bo iz groba,
bo zgodovinar (če bo kje še kak)
lahko naš čas, glede na skupni znak,
uvrstil pod poglavje »pasja doba«.

Tudi svoje globlje, z dvomi in elegičnimi toni prežete meditacije je Menart pripravljen razdreti z nenadno kretnjo objestnega osvobajanja:

Pomni naj, kdor si za posel
je izbral kovanje strof:
bolje biti živ je osel
kakor mrtev filozof.

Celo skupino pesmi, ki se začno z ljubezensko *Nežnostjo v mraku* in nadaljujejo z bolj ali manj prizadeto službo erosu, zaključijo z verzi:

V levici vrvco, v desni bič prenaša
in cuka cuka, da se prav obnaša.
In ko jo gledam, v hrbtu me zmrzi;
lahko bi bil namesto njega ti.

Takih primerov je seveda še več.

Skratka, Menartova metaforika, zajeta iz najbolj vsakdanjih in velikokrat novih področij našega vnanjega življenja, in pa njegov strm, naravnost dražljiv sistem porajanja ter obenem rezkega ukinjanja lepe čustvenosti, oboje je psihični medij, ki je toliko sodoben, da mu zagotavlja najširši krog bralcev. Brez vseh statistik vemo, da je med sodobnimi pesniki Menart danes na Slovenskem najbolj popularen poet. Nekateri mu to zamerijo. Toda priznati bo treba, da v takem odprtem in zelo pristopnem — nekateri pravijo bulvarskem — izražanju sodobnih disonanc življenja v resnici ni nič več nevarnosti kot v abstraktni kompenzaciji istih ali podobnih doživetij. Le da so v tej preprosti obliki spodrsrljaji mnogo bolj vidni ter merljivi.

Semafori mladosti pomenijo torej avtorjev poudarjeno sodoben razgled po lastni pesniški preteklosti, ki ji je z novo kompozicijsko metaforiko in z novimi epigramskimi retardacijami poskušal dodati novo doživljajsko in izrazno kvaliteto.

Med novimi oziroma dodanimi pesmimi sta zanimivejši predvsem dve: *Leteči Holandec* (nastajal od 1954 dalje) in *Polnočna poskočnica* (nastala po Časopisnih stihih).

Leteči Holandec sodi med tiste pomembnejše dosežke Menartove poezije, kjer sta se zelo vidno strnili obe osnovni protisili njegovega doživljanja sveta, obenem pa ostali v toliko napetem razmerju, da sta tudi pesniški izraz premaknili v nove razsežnosti.

Doživetje pesnikove notranje razbitosti, ki je glavna vsebina te pesmi, poteka in se dogaja na dveh ravneh, na realni in irealni. Realno raven predstavlja docela otipljiva situacija omamljenega človeka ob »kozarcu črnem, v beli megli dima« in sredi krčemske pijanih glasov pesmi »Zaplula, zaplula, je barčica moja...« Iz te izhodiščne situacije pa se takoj nato porodi neka druga, izrazito vizijska zgodba, zgodba baladno grozljivega brodoloma »mrakobne barke« sredi razdivjanega oceana. Agonija potopa nato zavzame večji del pesmi, vse do zadnje kitice.

Toda to grozljivo agonijo v enakomernih presledkih prekinjajo lirsko nežni odlomki ponarodele pesmi o izgubljeni barčici, ki jo nekdo zaman kliče z daljnega morja. V tej motivni, izrazni in ritmični menjavi baladno robatega in lirsko poetičnega tona učinkovito korespondirata obe osnovni prvini Menartovega bistva, prvini, ki jima lahko sledimo skozi njegovo celotno pesniško delo. In redke so pesmi, kjer bi obe protisili Menartove notranje dvodimenzionalnosti našli toliko opredmeten, hkrati pa fantazijsko tako razsežen metaforični medij. Vendar sta tudi vizija in fantastika ujeti v prostor oprijemljive, že kar epsko začrtane plastike. Tudi obe zgodbi (realna in irealna) sta skrbno speti, med njima je vrsta paralelizmov in logičnih asociacij. Prav tako ustroj stavkov

nikjer ne prestopi logične zaokroženosti oziroma klasične celovitosti. Povsod je prisotna velika racionalna volja, ki mestoma sili celo v svoji miselni komentar (npr.: »nekje na dnu srca mesari zima«).

Zdi se, da se ta volja včasih zave sama sebe in se želi nadomestiti z nečim drugim. Ponekod namreč postane pridevniška ali glagolska nakopičenost tako gosta, da sili v patos. Če vzamemo za primer samo tretjo kitico: kljun hruje, zvon omamljeno jeclja, vrvjé tleska, krov grgra, krma v krčih škripa... Toda kljub vsemu temu sodi pesem med tiste, ki umetniško uspelo razkrivajo Menartovo trajnejše in ne samo trenutno, improvizirano razmerje do sveta. Meditacije z naslovom *Polnočna poskočnica* ni zanimiva z umetniške, pač pa z idejne strani. Saj pri njem skorajda ni pesmi, v kateri bi svojo življenjsko filozofijo izpovedal toliko neposredno in celovito. Iz besedila lahko izluščimo naslednja tri spoznanja: 1. človek je od nekdaj in za vselej obsojen, da niha v dvojnosti svoje eksistence: med dobrim in zlim, med kesom in ponosom, med »durom« in »molom«; 2. toda ves ta boj je zaman, kajti minevanje, smrt je poslednji rezultat vsega:

Vendar zaman je slednji utrip,
dobro in zlo je zaman.
Smrt življenje rodi vsak hip,
noč dohiti vsak dan.

In tretjič: kljub vsemu pa je živeti vesoljni princip vsega, tudi najbolj nemočne eksistence:

Muho, ki jo je zgrešila dlan,
vzel bo jesenski mrz.
Vendar brenči in, čeprav zaman,
s rilci utripa čas.

Menart se s to svojo filozofijo »nesmisla pa vendar smisla« loči tako od nihilistično zastavljene dileme, iz katere zvečine ustvarja mlajši rod lirikov, kot od abstraktne idealitete, h kateri teži velik del starejših pesnikov. Čeprav je res, da se marsikje stika tako z enimi kot z drugimi. Njegova posebnost je morda najbolj vidna v izvenfilozofskem, zemeljsko preprostem, lahko bi rekli — realističnem vitalizmu, ki ga je izpovedal skozi smeh v znani zgodbi o celuloidnem pajacu:

Vse je zaigrano,
vse je šlo k hudiču.
Kar mi dá življenje,
je kot ničla k niču.

Sem samo pajacek,
ki ga stre meziniec.
Zal da tak pajacek
nosi v nogah sviniec.

Če spustiš pajacka,
ko stoji na glavi,
se spet sam od sebe
na nogé postavi.

Celuloidnega pajaca (iz zbirke *Prva jesen*) je vkomponiral neposredno pred *Polnočno poskočnico*, oboje pa uvrstil pod *Rumeno luč* svojih *Semaforjev mladosti*.

Obsežna pesnitev *Bela pravljica* je v nekem smislu pravo nasprotje tistemu avtorjevemu hotenju, s katerim je svojo dotedanjo poezijo postavil na hrupna križišča semaforjev in njeno poetično zamišljenost prekinjal s hreščečimi zavori epigramatičnih kontrapunktov. V *Beli pravljici* se uveljavi in osamosvoji ravno nasprotni, poetično nostalgčni pol Menartove narave. Tisti »romantični« pol, ki se je še tako sproščen uveljavljal v *Pesmih štirih* in ki pravzaprav nikdar ni do kraja ponehal niti pri njem niti pri kateremkoli izmed četvorice (v *Pesmih štirih* najdemo npr. Kovičevo pesem s istim naslovom). V zbirki iz leta 1953 beremo verze, kjer se Menartov spomin na mrtvo mater pod rušo končuje takole:

Oh, kako bi rad v tem mraku
sedel k vznožju, kot takrat,
in poslušal o junaku,
ki je srečo šel iskat.

Toda mrki dan razgrinja
vlažne, sivkaste megle
in otožno me spominja
pravljic, ki pod križem spe. (*Jesenski dan*)

Prav tu ima svoje poreklo tudi *Bela pravljica* s svojo osrednjo temo in z otožnim spominom vred. V *Spremnih besedah* avtor sam poroča: »To je prva izmed pravljic, ki sem jih začel pisati l. 1952...« Nato pravi, da mu je to pravljico povedala mati v njegovih mladih letih.

V središču pesnitve je socialno psihološki motiv rezkega preloma nedosanzanih otroških sanj, preloma v prezgodnjo resničnost »nožastih spoznanj«. Izraz »streznjen otrok«, ki se v pesnitvi nekajkrat ponavlja, je glavna Menartova oznaka lastne človeške, naposled pa tudi pesniške usode:

V dve gubé sedé pri knjigah
in zaviti in zapeti
tavajo v vsakdanjih brigah
kot po cestah žarometi
in gubijo se v snežinkah,
v njih neslišnih žalostinkah.

Padajte snežinke bele,
padajte kot lahne sanje,
kakor sanje omrtvele,
kot spomin na dni nekdanje,
kot spomin na znan obraz...

Vklenjenost v mraz vsakdanje resničnosti in hkrati nenehno vračanje nazaj v nedosanzane sanje, v otroško poetično iluzijo sveta, v varno naročje odtegnjenega materinstva je doživetje, iz katerega je nastala *Bela pravljica*.

V ontološkem jedru je to doživetje tako, da ga res lahko priznamo za nekaj, kar bistveno določa Menartovo sliko sveta že skozi celo desetletje. Saj je omenjena dvodimenzionalnost notranje eksistence (ki bi ji lahko rekli tudi razpetost med grobo, banalno stvarnost in poetično rezervo do nje) tisto, kar določa glavne črte v ustroju njegove lirike. Torej lahko verjamemo, da je globlji problem *Bele pravljice* toliko resničen, da bi iz njega lahko pognalo umetniško delo.

In vendar se to ni zgodilo.

Pesnitev ima vse preveč znakov, ki kažejo, da avtor ni dovolj suvereno obvladal obsežne lirsko epske gmote. Cela vrsta mest je, kjer mu pripoved zdrkne v gostobesedno verzifikacijo nižjega tipa. Tudi lirski spremljava, ki jo nosi slika padajočih snežink, se ponavlja tolikokrat, da njena funkcija otopeva. Stilni prijemi mu vse prevečkrat uidejo z vajeti, enkrat obtiči v pojmovnem oziroma abstraktnem komentatorstvu, drugič se mu pripoved zdrobi v naturalistično podrobno popisovanje itd. Kljub temu, da delo ima svojo osrednjo idejo in smiselno organiziran načrt — oboje je celo zelo vidno — izvedba ni stilno funkcionalna, temveč se nenehoma preveša na stranpoti, ki se med seboj hudo razhajajo.

Vzrokov za tako razdrobljeno in sredobežno oblikovanje je najbrž več. Toda eden je precej razločen in dokazljiv. Osnovno doživetje prezgodaj »streznjenega otroštva« namreč na mnogih mestih postane čisto analitična, razumska, naravnost abstraktna formulacija. Saj Menart večkrat poroča že kar o »podzavesti« svojega »fantka« oziroma samega sebe. Samo dva primera:

Tam globoko v podzavesti
pa je mrtvi fantek spal,
spal in čakal, da na cesti,
v kinu ali sred dobrav
obudi ga grenki jok
starih, streznjenih otrok.
.....

Prav na dnu obrazkov nežnih
je prabitja igra slepa:
vez otrokove ljubezni,
ki na mater ga priklepa;
in otrok brez muk umre,
le če Čas to vez razdre.

In naposled celo svojo pesniško izpoved tega svojega problema predstavi kot psihoanalitično olajšanje:

In po dolgi, snežni cesti,
sem v to ohlajeno sobo,
v spovednico podzavesti,
sem hitel kot v novo dobo,
da z ramen spomin bi dal,
da bi fantek mirno spal.

Iz takih in mnogih podobnih mest se da sklepati, da je Menart eno izmed svojih glavnih doživetij osvestil do tolikšne mere, da je prešlo v miselni sistem. Kot neposredna inspiracija je torej to doživetje postalo nekaj preseženega in premaganega. Postalo je objekt in prenehalo biti živi subjekt njegove pesniške besede. Ta premik se je najbrž dokončno zgodil prav ob veliki, generalni izpovedi teme in jo pustil obtičati v amorfni obliki.

Verjetno bo potreben korak naprej iz te »spovednice podzavesti«, v kateri je Menart odložil svoj dolgoletni problem. Zakaj pravljica o prezgodaj streznjenem fantku je v njem samem prenehala biti pravljica.

Slavnostni odhod

Barbara Breclj

Zrak, ki je prihajal skozi okno je dišal neznansko prijetno. Kakor da bi za temi nagnetenimi hišami morje butalo ob obalo! In mlečno nebo, prepreženo z dolgimi, tankimi oblaki, je bilo videti prav ko čipkasto blago. Pa svetloba, razpršena v modro zlate iskre je bila osvežujoča — skoraj tako, kot ta hip natrgane jagode z vrta.

Kakor da bi prišli roparji in ji vzeli vse, ker ni smela steči na vrt in se uleči na topli pesek, ali dvigniti se z gugalnico čisto do neba in z nosom pretrgati dolge oblake, ali imeti samo žvečilni gumi v ustih in se spakovati ko mlada muca. Nerazumljivo ji je bilo, zakaj kar tako naenkrat skrbijo za njeno govorjenje in obnašanje, in jo že celi teden oblegajo z besedami, ki ji omogočajo le mirno sedenje na stolih. »Bodi resen, otrok moj«. Ali pa: »Bodi pametna ljubica. — Vzdrži še malo. — Samo še nekaj ur«. In ure so se množile ko mravlje, ki najdejo sladkorček. Da, bili so pravi mojstri za take stvari. Zabičevali so ji tisoč reči, ki jih pod nobeno ceno ne sme pozabiti ali spregledati. Pa jih ni. Lahko da bi bila cena zelo visoka! Ko bi samo slutili, s kakšno lahkoto so te zoprniže zlezele v njeno glavo, bi nejeverno zmajali s svojimi pametnimi izraski, kaj res ni nič drugega v njej? Bedasto, neumno, smešno.

Za vrati je bilo slišati lahno topotanje nog, nestrpne vzklike in žvenket kozarcev, pribora — in zdelo se ji je, da vse to pritajeno razburjenje nezadržno prodira tudi vanjo. Ko bi se dalo prespati vse to! Bila je bistra ko potok, kdo ve od katere ure že. Vzela je ogledalo v roke in se zazrla v svoj obraz. Za njim se je bleščala belina razkopane postelje in iz nerazumljivega nagiba bi bila najraje zakričala. Danes torej! Otvarjaš sezono malomeščanstva. Torej moža rabiš in ugodje toplega stanovanja in dvoje otrok in... Petrov glas je bil neuničljiv v njenih možganih. Zagledala je sebe in Tomaža med belimi rjuhami in pritisnila dlan na svoje steklene oči v ogledalu. Nocoj, jutri, pojutrišnjem, v sredo. Vedno. — Čemu se pravi danes malomeščanstvo? Odložila je ogledalo in se ozrla po sobi. Da si želi otroka? Morda. To je res ena izmed usedlin

preteklosti. Da ljubi in vara svojega moža — nobeno od tega se ne jemlje v obzir. Da ima rada Chopina, ki postaja že narodna glasba? Ali pa to, da so ji še vedno ljube počitnice ob morju? Da navija gramofon? Da hodi rada na premiere v gledališče in na koncerte? Vse to, draga moja, je malomeščanstvo, je imel navado reči Peter. Potem pa ti povej kaj ni to? Eh, je dvignil roke in jih prav na hitro zopet spustil k telesu nazaj, vsak mora najti sam svojo svobodo. Zakon ti je ne bo dal. Misliš, ker se ne ženiš ti, ki še nisi za to dozorel. Oba sta se zasmejala, toda ne iz istega razloga.

Preseneča je obstala sredi sobe. Ničesar več mojega ni v njej, je pomislila. Predali so prazni in omara prav smešna z golimi obešalniki. Nobenih knjig in po tleh nobenih papirjev. Oblečena soba v razmetanost ji je mnogo bolj ugajala. Zdaj pa je izgledala prav tako gola in brezosebna kot vlak. Imela je občutek, da jo stene kar izrivajo iz sobe. Pojdi že, pojdi no! Zložila je rjuhe na koncu postelje, tako kot so delali v kolonijah zadnji dan. Se sklonila pod posteljo in pogledala, ali ni morda česa pozabila? Kaj! Nekaj mora še najti v tej sobi. Nekaj čisto njenega. Nekaj, kar ji bo potrdilo, da je bil to nekoč njej svet. Tekala je od predala do predala, jih odpirala in zapirala, nato k omari, šarila z roko po kotih in obstala. Spomnila se je. Čez obraz ji je šinil nasmeh, stegnila je roko na omaro in se dotipala do majhnega japonskega meniha, poosebljenega v slonokoščeni glavi s samimi velikimi izgubljenimi očmi — zaradi učenja. Kdo ve ob kakšni priložnosti dano Petrovo darilo. Odpihnili je prah in ga spravila v torbico. »Samo to bom odnesla s seboj,« je rekla na glas.

Potem je zazvonilo in od tedaj naprej je neprestano samo zvonilo. Pismonoše so prinašali telegrame, žal ne morem priti, — verjetno si zelo srečna, — oglasi se pri meni po tem, — vso srečo draga moja, in cvetličarke so prinašale rože, kot da bi hotele uničiti vse svoje zaloge, telefoni so brneli, ali res? kako vendar in kdo se je tako spozabil, so duhovičili. Prijetni vonj zraka je izginil. Nek sladek vonj, presladek, da bi lahko bil prijeten, ji je ovil glavo, da je postala zelo težka. Stopila je iz sobe, želeč se vključiti v ves ta vrvež in hrušč, da bi ji čas vsaj hitreje minil. Nihče je ni niti opazil. Stala je tam in čakala poziva, povabila ali vsaj samo namiga. Drveli so mimo nje kakor na tekmi, da jim je komaj razločevala obraze.

»Teta Mina,« je zakričala v hrup, »ali lahko kaj pomagam.«

»Tako dragica. Samo trenutek. — Kdo je tako debelo rezal govedino? Kje je želatina.«

»Manjka pet kozarcev,« se je zadržal Mišin glas. Stopila je do jedilnice.

»Kje naj jih dobim,« je vprašala.

»Ančka, prinesi tiste kozarce, ki so čisto zadaj v stekleni omari.«

»Saj jih lahko jaz,« je rekla.

»Pojdi raje na telefon.«

»Kar ti pojdi in sprejmi čestitke. — Tako so mi zoprne.«

»Pa res ne veš, kaj hočeš.«

Stala je in gledala Mišo, ki bi vendar morala čutiti njeno praznino v duši, saj se je tudi ona ženila. Naslonjena na vrata je v taktu kimala z njenimi »da-ji«.

»Kruh,« se je zaslišalo iz kuhinje, »kdo ga zna lepo narezati.«

»Jaz,« stekla je tja.

»Stran,« so zavpile ženske, »lahko ti pade kaj na obleko.«

Vrnila se je v obednico in gledala bogato okrašeno mizo. Čemu vse to? Postajala je med stoli in gledala listke z imeni. Kako pametno so razvrščeni, da ne bodo pojedli preveč. Nobene njenih prijateljic ni bilo na slavnostnem kosilu. Pridejo kasneje, so ji odgovorili. Ah seveda, to je narejeno zaradi odraslih. In njo so posadili na vrh mize? Spomnila se je, da so ji zabičevali, kako naj bo pametna teh nekaj ur, in zdaj ve, da se je vse potrojeno zanimanje za njeno obnašanje in govorjenje nanašalo prav za ti dve uri. Odrasli pa res slepomišijo. Vsedla se je na svoje mesto in takoj odskočila:

»Bog, saj se boš čisto zmečkala,« je zakričala Miša.

»Koza, tako sem se ustrašila. — Sploh ničesar ne smem. Saj vendar nisem pet let stara. — Pustite me že enkrat na miru. — Saj se bom lepo in pametno obnašala.«

Zdaj ji je bilo resnično dovolj. Že vse jutro jo samo podijo stran. Nihče je ne potrebuje, kakor da bi bila smet. Zakaj potem vse to slavlje, če ne zaradi nje. Nek droben glas v njeni glavi jo je spomnil, da so taka slavlja le opravičilo za odrasle.

»Saj sem vendar odrasla. — In z današnjim dnem vam vsem enaka. Da boste vedeli.« Jezno je vstala in šla v svojo sobo. Za seboj je slišala:

»Revica, tako je nervozna.«

»Pha, kaj si domišljajo da so.«

V sobi so stali in pomikali pohištvo na sredino — pleskarji.

»Zakaj pa,« je začudeno vprašala.

»Zakaj? — Bomo kar čez omaro pleskali.«

»Stekla je iz sobe in zakričala, »pa zakaj so v moji sobi pleskarji.«

»Ljubica, saj veš kako se jih težko dobi. — Pa so prišli prav danes.«

»Teta Mina, to je vendar grozno.«

»Ljubica, ali bo tudi Tomaž tako lep kot ti?«

»Pleskajo, barvajo mojo sobo pa še niti odšla nisem. — Saj sem vendar živa. — Take stvari pa se delajo, če človek umre. Kaj pa...«

Hotela je reči, kaj pa če sem za njih resnično umrla z današnjim dnevom in mi to na ta način kažejo. Nikoli ni imela občutka, da resnično pripada njim, vendar dokler je imela ta občutek samo ona je še bilo. Očitno pa ga imajo tudi Oni.

»Pivo so pripeljali.«

»Ali je šampanjec na hladnem. — Upajmo da bo počilo?«

Vrnila se je nazaj v sobo. Očitno jih zanima samo želedec in ali bo šlo vse tako kot se spodobi v taki družini. Tik preden je stopila v mali hodnik, je zaslišala dvoje glasov.

»Pa misliš da sta že spala skupaj?«

»Ti si pa res neumna, saj hodita že pet let.«

»Potem,« razočaranje je bilo čutiti v glasu, »njuna poročna noč ne bo nič. — Saj veš, nič tistega no.«

»Dragi moji sestrični,« stopila jima je pred nos, »če vaju zanima kaj bolj podrobneje, se kar name obrnita. Ekspert sem za taka vprašanja.« Zardeli sta ko makova cvetova in v hipu izginili.

Zdaj, ko so bili pleskarji v sobi in bodo vzeli še barvo in toplino sten, je imela občutek, da je vendarle še veliko njenega v njej. Jok in smeh, ki so ga vsrkale stene, pa vsa pričakovanja in hlajenje lastne krvi in ure negotovosti in... dotaknila se je sten z licem in z rokami, ter stala tako naslonjena, kakor da bi bila na smrt obsojena. Ne, resnično ni razumela zakonov življenja. Kaj se bo tudi ona spremenila v golo formalnost, v živo knjigo kaj se spodobi in kaj ne? Pleskarji so bili že možje. Hotela jim je reči, ko so neusmiljeno porivali pohištvo k sredi, da je to njena soba in naj razumejo to. Kdaj pa kdaj so jo ošvrknili s pogledi, kakor da bi jim ugajala. Jo slačili z očmi, kakor da bi jo želeli videti golo, in jo objemali z očmi, kakor da bi si jo pozeleli. Zaslišala je hupo očetovega avtomobila in zdaj ko bi resnično morala biti odrasla, pametna in resna je zajokala.

»Neveste vedno jokajo.«

»Gredo,« so vpile ženske in ji brisale solze z obraza.

»Punčka moja,« so hitele tete in nikoli bi ne verjela svojim ušesom, da je na svetu toliko ljubkovalnih besed.

V avtomobilu ji je legla mirna, hladna in nedostopna spokojnost na obraz, prav taka, kot se zrcali na mrliških obrazih. Ni vprašala očeta zakaj so pleskarji v njeni sobi. Nikoli se nista spraševala po čustvih in občutkih, tako da bi bilo vsako vprašanje nesmisel.

»Kakšna pa si,« jo je vprašal Tomaž.

»Lepa,« se mu je nasmehnila.

Nazaj grede so malo govorili. Njena roka je počivala v Tomaževi dlani in oče si je brundal neko partizansko pesem.

»Poročni marš,« je rekla tiho..

Pred domačimi vrati se je začelo. Najprej je moral izstopiti oče in ji pomagati iz avtomobila. Potem je pristopil Tomaž in vse skupaj so posipali z rižem in konfeti. In bilo je polno vzklikov. Tudi filmali so ju — za kasnejši rod, so se smejali. Pri kosilu so se vrstile zdravice in šampanjec je počil, da si je morala kar ušesa zamašiti. Pri kosilu so se odrasli zapletli v razgovor o reformi študija. Izbrali so si odlično temo, ki ni mogla nikoli zamreti. Tudi Tomaža so vključili v razgovor, in bil je izvrsten govornik. Ženske so jo kdaj pa kdaj ošinile z očmi, kot poznamo te stvari, nič naj te ne bo strah in to vse je dolžnost žene. — Ti pogledi pa so bili resnično malomeščanski. Izmuznila se je iz sobe, tiho smuknila mimo kuhinje. Pleskarji so že bili odrgnili omet.

»Očka je rekel, da bo to zdaj soba za goste,« je zaslišala za seboj Mišin glas.

»Torej sem bila tudi jaz gost,« je pomislila in nobena žalost ali razočaranje je ni obšlo. To jo je tako presenetilo, da je postala dobro razpoložena.

»Neljub gost,« je šepnila na Tomaževo uho, ki ni vedel za kaj gre in se samo nasmehnil ter se posvetil reformi.

Zdelo se ji je celo, da je srečna. Izpolnila se ji je dolgoletna želja, da bi bila po poklicu lahko gost.

Njegova vita nova

Barbara Breceļj

Krog odločitve se je zaključil. Dolgotrajna in mučna spoved pred seboj ni bila več nič drugega kot omahovanje — končno je opravljena. Ohrabren s svetlimi vzgledi svojih prijateljev, se je čist kot studenčnica namenil grešiti. Preostalo mu je le še nekaj brezbarvnih dopoldnevov v službi, ki jih je nameraval poživiti z organizacijskimi podrobnostmi.

Toda...

Tatjanino pismo zjutraj ga je spravilo še ob tisti kanec navdušenja nad stvarjo, katero je pustila vnemar celo vest; stranska posledica pisma pa je bilo občutno

znižanje še tistega razpoloženja, ki so ga dopuščala dejstva, kot mrzla soba, rep pred kopalnico in megla, razvlečena po cestah ko vojaški močnik. Ležalo je na pisalni mizi s pridihom poosebljene nedolžnosti, preveč belo in brezhibno na pogled, da bi lahko obetalo kaj vzpodbudnega — pa vsaj relativno sprejemljivega. Njeni pisemski zmazki, drugače jih že ni mogel imenovati, so bila kratka sporočila z velezniki, ki so mu krivili hrbtenico, da se je počutil ko ubogljiv pes ob svojem gospodarju. — To jutro pa se mu je posrečilo z uporabnostjo strmeti v hladno krpo snega in kar samo po sebi je bilo umevno, da je vso jutranjo pošto odrinil z omalovažujočo kretnjo, tako odločno prilagojeno tistemu trenutku — celo zazdelo se mu je, da nekoliko greši s svojim poklicem, ker ni igralec. Toda razpoloženje se mu ni povrnilo. Hip ali dva je negibno obsedel in poln pričakovanja zrl v vrata, da bo kdo vstopil in se ujel v past njegovega razpoloženja. Nikogar ni bilo! Razgrnil je časopis in z navajeno roko segel po namiznem koledarju — samo zaradi formalne osvežitve spomina.

Kar tako pa se tudi ni dalo spraviti s sveta Tatjanino pismo. Kdaj pa kdaj je izpod čela pogledal nanj zaradi skrite želje, da je vse skupaj le domišljija. A bilo je tako, kot bi pomakal roko v krop. Vsakokrat je vzdramil svojo vest s starimi, že neštetokrat med spovedjo zastavljenimi vprašanji. Ali dela prav? Bo njegova odločitev rodila koristne sadove? Je pametno in razsodno njegovo početje? Toda odgovori so se mu ponujali kar sami, ne da bi grebel po sebi, ali iskal opravičila. Še več! Pojavljale so se nove ugotovitve, ki so potrjevale pravilnost odločitve, istočasno pa tudi dvigale njegovo samozavest. In ni se mogel ubraniti, da ne bi ponovno prisluhnil melodiji strun, ki so zanj najljepše pele.

Torej: predvsem in zelo ga je žalil njen odnos do njega. To se pravi, da mu je v družbi glasno oporekala, še več, dokazala, da ima napak in pri tem uživala. S samopašnostjo največje modne kreatorke (po njegovem imajo samo moški izostren modni čut za ženska oblačila), je s posmehom zavračala njegove pripombe, kako naj se oblači, češ da nima pojma o tem, kakšen tip ženske je, in kaj ji zato pristoja. — Nikoli ga ni spraševala o tej ali oni stvari za svet, kjer bi se dalo vsaj slutiti, da je nemočna, da si želi pomoč in varstvo — njegovo. Nasprotno! Obnašala se je tako, kot bi se moral on v nujnem razmerju. Celo večkrat se je primerilo, da enostavno ni bilo časa zanj; in to zato, ker je morala dokončati kakšno delo, ki pa še zdaleč ni bilo gospodinskega značaja, vodila kak sestanek ali se morala udeležiti kakega (zanj) nepomembnega in nezanimivega razgovora.

Naprej: to, kako je pojmovala »njuno ljubezen«, še zdaleč ni bilo v skladu z njegovim konceptom. Nikoli ni imela navado reči — ali me boš poročil,

— kajne da me imaš rad, pač pa se je obnašala tako, kot bi bile te stvari odvisne tudi od nje. Vsako stvar, ki ji jo je predlagal, je znala tudi odkloniti in to pogostokrat na tak način, da je ostal čisto brez besed od začudenja, kako se mu sploh upa oporekati. Enostavno, ni se dala voditi njemu, ki mu ta vloga pritiče že od pamtiveka.

In še »tisto« se ni zgodilo vedno, kadar je to zahteval. Pač pa le, če je bila razpoložena. Ali je kdo že kdaj slišal večjo neumnost?

Nenadoma se je kot grešnik ozrl okoli sebe iz bojazni, da bi lahko kdo bral njegove misli. Moral si je priznati, da bi v očeh svojih prijateljev veliko izgubil, če bi vedeli, da si je priboril dostop do »tistega« šele po dveh letih. In ta čas ji je bil zvest ko list drevesu. Pa še potem se ni zgodilo tako, kot bi se moralo. Zelo preprosto mu je razložila, da si ne želi, da bi bil on prvi. Da sploh noče nikogar, ki naj bi bil prvi. Ker da je to zvezano po navadi z usodnim pojmovanjem, da je prvi vedno tudi »edini pravi«, kar je seveda strašanska zmota — toda tu velja mysticizem. Kasneje se je izpraševal, če bi bil on sploh zmožen doseči prvi pri njej »tisto«. Nekoliko se je bal zanjo (ali pa za svoj mir), da bi ji ne prizadel bolečino, nekoliko pa se je zadrževal tudi zaradi strahu, da bi ne pokazal prevelike gorečnosti in nestrpnosti, ki bi ga v njenih očeh degradiralo v zgolj in samo telesno bitje — zato se je vsa stvar zavlekla dalj kot je pričakoval. Nepričakovano mu je v enem izmed svojih pisemskih zmazkov sporočila, da je pri ginekologu postala prava ženska. Njena pokončna pisava je sekala belino pisma z neslišnimi kriki obtožbe, z nevidnim posmehom in morda tudi s kancem zaničevanja. Pa saj je sama tako želela ... in veliko vode je steklo v morje preden je ugotovil, da ženska redkokdaj misli tako kot reče. In da je to stvar naredila v posmeh in sramoto njemu. Tako je dokončno zasedla prestol ...

Način, kako ga je predstavila staršem, je bil naravnost poniževalen. Saj to se vendar ne dogaja vsak dan! Predstavila ga je na cesti, kar tako in še v isti sapi pripovedovala o nečem tretjem. On pa je v sredi kdaj pa kdaj bevsknil in zalajal kak zvoneč stavek kot pes na pasji razstavi, samo da bi se kateri od prisotnih spomnil tudi nanj ...

Pa to, da je vedno zamujala njune sestanke, ali da mu je kar sredi pripovedovanja planila v besedo in rekla: »Veš kaj sem se spomnila ...«, kar je dokazovalo dvojje, da ga ni poslušala in da ima svoj miselni svet, in to je vsekakor huje ...

Čisto natanko pa ni vedel zakaj jo bo prevaral. Zaradi maščevanja, ali pa zato, ker je tako trdno prepričana v njegovo ljubezen. Morda zato, ker vsi okoli njega varajo sebe, žene ali dekleta s praznimi zmagami in s polnimi telesi

energije. Verjetno bo zmes užaljenosti, ker ga premalo upošteva, nekaj zato, ker to delajo vsi, in nekaj tudi zaradi tega, da bo končno spoznala, da ni edina ženska zanj, če tako misli. Zamislil se je nad tem, kolikokrat je že postavljaj obrambni zdi ali pasti, v katere bi se ujela. Kolikokrat si je dopovedoval, da mora biti nedostopen ko gora v njeni družbi in mrk kot Marx na slikah. Pa je vse skupaj zdržalo le do trenutka, ko jo je zagledal prihajati izza vogala, zato je resno posumil v uspeh svoje odločitve. In ravno pred dnevi sta imela razširjeno debato o varanju, kakor da bi slutila njegove namene? Morda pa? Pri nejej je vse mogoče. Tudi v to bi verjel, da zna brati misli...

Čas v službi se je vlekel, vlekel kot med, ko se ga pretaka. Polzel je iz pisalne mize na steno do ure in nazaj, dokler se ni ustavil na Tatjaninem pismu.

POSLUŠAJ, tako je začela, NE VERJAMEM V ABSOLUTNE STVARI, TAKO KOTI TI VČASIH POIZKUŠAŠ NEMOGOČE. V TEM TRENUTKU SE TI ZDI NAJBOLJ NEMOGOČE VARATI ME — ZATO ME PREVARAJ. TO JE TUDI ODGOVOR NA VPRAŠANJE GLEDE POROKE S TEBOJ. Bog, celo to je rekel! KER SVA OBA OBIČAJNA SMRTNIKA, NE BO NAJIN ZAKON NITI ABSOLUTEN Z MOJE, ŠE MANJ PA BO TISTO KAR JE SEDAJ ZATE NEMOGOČE OSTALO TUDI NEMOGOČE — S TVOJE STRANI! TO BO OGNJENI KRST ZA OBA — TACA.

Presenečen, začuden, osupel in popolnoma prepoten, ga je dvakrat prebral, preden ga je dojel ter se potem izčrpan naslonil nazaj na naslonjalo in roke porinil globoko v žep. Ko bi imel kaj žganega pri roki. Znašel se je na poti, ki ne pelje nikamor. Vprašanja so se utrinjala ko zvezde v avgustu in se strnila v nepremagljivo oviro samih vprašanj brez odgovora. Kakšen vzrok tiči zadaj in kaj sploh hoče doseči s tem? Saj mu lahko enostavno reče — sita sem te, pojdi rakom žvižgat — ne pa ognjeni krst. Kar predstavlja si njen obraz ob pisanju tega zmazka. Saj je bil vendar že popolnoma sprijaznjen s tem dejstvom, zaradi njenega in svojega dobra, pa mu gre in z izkušenim zamahom rablja uniči vse, kar je sploh prijetnega na stvari — dopusti in dovoli prepovedano. Legalizira skrivnost! Vrag naj jo vzame! Kar naroči mu, naj jo prevara — kot bi v gostilni naročala krvavice — pa bolj zapečene, prosim, in ne čisto suhe.

S čim pa je sploh zaslužila, da ji je zvest? Z nežnostjo? Z vdanostjo? S poslušnostjo? Z občudovanjem? S pritrjevanjem? S slepo ljubeznijo? Nič kolikokrat mu je zatrjevala — nočem, da se me polaščaš. Ne maram živeti v tebi. Poleg hočem biti. Tako kot ti. Če pa tega ne zmoreš, se bova morala pač posloviti. — Hudiča vendar. Saj tudi on hoče biti poleg nje in ne kaka cunjja, ki si jo natakne, kadar ji to godi...

Nekaj se mu je zataknilo v glavi. Ali celo premaknilo. Saj se vendar bori za isto stvar kot ona. Poleg nje hoče biti, če mu že ravno ne uspe nadvladati jo, samo da se je on kot moški veliko bolj upravičen boriti za ta položaj. Ne samo zaradi tega, ker ima kot starejši več izkušenj, ali ker je bolj pameten — ta pravica mu vendar pripada že čisto iz zgodovinskega porekla. Moški je. Moškim je vendar, odkar obstaja svet, z malenkostnimi predahi, ki niti omembe niso vredni, dana večja vrednost. To je tako jasno, da so se celo ženske sprijaznile s takim položajem. Zdaj so seveda začele nekaj brkljati po pisarnah in raznih drugih službah, pa že mislijo, da so prav toliko vredne in pametne kot oni. Že to izdaja njihovo otročjost. Ženske so v bistvu to, kar so bile. Pa konec besedi! Njihovo prvotno mesto je še vedno tam, kot je bilo. Toda, kdo to pravi? Vsi vendar! To je tako rekoč notorno dejstvo. Morda pa so ženske resnično napovedale revolucijo, kot je zadnjič rekel Miha. Ta bo že vedel. Njega bo moral vprašati, kakšno je pravzaprav to revolucionarno gibanje žensk. In rečimo, da se Tatjana bori za enakopravnost — potem ga bo tudi ona prevarala. Takoj je začel iskati, kdo bi lahko prišel v poštev. Po njih delih jih boste spoznali, pravi svetopisemski izrek. Kaj bo spoznal? Da želi in hoče biti »poleg njega« kot pravi sama, zaradi tega pa ga bo varala in lagala kot delajo to moški. Do sedaj tega ni delal — zdaj pa bo. O, igrali se pa ne bomo. Olajšanje mu je preplavilo telo. Vzel je svinčnik in zapisal:

ANKETA O ŽENSKI PSIHI. Spodaj, PRVA ŽRTEV. Dvignil je telefonsko slušalko in zavrtel neko številko. Ko je čakal na odziv, si je popravil kravato ...

A) VPRAŠANJE: BI DALI SVOJEMU MOŽU, »DOPUSTNICO« ZA SKAKANJE ČEZ OJNICO? To je tudi glavna tema, je pomislil, ponosen nase. Halo, se je oglasil piskajoč glas, da ga je streslo. Bog, je pomislil, to pa ni tako lahko, kot izgleda ...

Končno je bila ura dve. Z odločno kretnjo je zaprl mizni predal, stlačil v žep Tatjanino pismo, in pogumno zapustil pisarno. Nov človek bo postal. Nič več igrača ali cunja v njenih rokah. Spoznal bo kolone žensk z njihovim blagoslovom. Še žal ji bo. O pa kako. Človek z dvojno hrbtnico bo. Kar danes bo začel. Brez odlašanja.

Toda ...

Videl jo je prihajati izza vogala ...

Nekaj odprtih problemov delavskega samoupravljanja

Jože Derganc

Na delavsko samoupravljanje kot obliko organizacije podjetja (ali kake druge delovne organizacije) je primerno gledati iz dveh aspektov: kot na tehnologijo proizvodnega procesa in kot na prevladujoče družbene vrednote v določenem času in okolju. Dosedanje oblike organizacije dela, ki so se zgodovinsko uveljavile, so dosegle svojo optimalnost v toliki meri, kolikor so dosegle skladnost z obema tema elementoma. Kapitalistična organizacija podjetja, ki je birokratično hierarhična, sformalizirana, tradicionalna, je dosegla svojo učinkovitost zato, ker so načela te organizacije formulirala in uresničevala zahteve tehnologije na določeni stopnji tehnološkega razvoja in ker so predstavljala realizacijo interesov v takratni družbi prevladujoče razredne skupine. Tehnologija časa nastajanja in utrjevanja kapitalizma (manufakturna kooperacija, mehanizacija, industrijska tehnologija) je terjala podreitev interesov ljudi svojim tehnološkim zahtevam, odvzela jim je relativno svobodo akcije pri delu, zmanjšala je potrebo po dotedanji vsebini strokovnega znanja itd. Razvoj tehnologije je napredoval, ob tem pa so se človeške intelektualne sile kopičile na enem, človeške eksekutivne sile pa na drugem polu družbene organizacije dela. Ta proces je bil pogojen in vzpodbujen po vrednotah kapitalistične družbe. Vladajoči razred je namreč obdržal zase položaje oblasti in upravljanja družbene produkcije (ter vse iz tega izvirajoče privilegije), vladanemu razredu pa je preostala le položaj izvrševanja volje drugih (izvrševanje delovnih nalog, ki jih v skrajni konsekvenci določijo lastniki ali njihovi predstavniki). Za delavca v kapitalizmu je to pomenilo, da je prikovan na delovno mesto, da se spreminja v privesek stroja, da postaja vedno bolj alieniran, da je vedno bolj omejen v proizvodnji in s tem v celotnem družbenem življenju.

Znanstveni socializem, delavsko gibanje ter na njiju temelječa krepitev demokratičnih vrednot, je privedel do tega, da je postal kapitalistični način organizacije proizvodnje vedno bolj disfunkcionalen, v razkoraku z vrednotami, ki so postajale družbeno pomembnejše in prevladujoče. Neposredni izvrševalci proizvodnih nalog se je pričel vsebolj upirati podrejenemu, utesnjujočemu, človeka nevrednemu položaju, ki mu ga določa kapitalistični način dela. Za ublažitev tega položaja je v zadnjih desetletjih kapitalizem iznašel nekaj zdravil, pričeni od gibanja »human relations« (poudarja pomembnost »človeškega

faktorja« pri delu) do »ljudskih akcij« in drugih oblik participacije pri ustvarjenem dobičku. Vsi ti pojavi so samo izraz določene krize kapitalističnega sistema proizvodnje oziroma dela.

Delavsko samoupravljanje predstavlja najvišji dosežek v razvoju človeške misli o tem problemu. Kot velika politična misel je dozorelo že davno, in v številnih podrobnostih, v dognanjih klasikov marksizma (proučitev klasičnih virov s tega stališča je prvi »odprt problem delavskega samoupravljanja«), kot dognanje in zahteva, ki izhaja iz številnih eksperimentov in znanstvenih analiz sodobnih družbenih znanosti pa se nenehno pojavlja v številnih študijah in najpomembnejših sodobnih analizah problemov dela oziroma položaja človeka v družbenem sistemu. To, kar je marksizem že davno anticipiral, danes ponovno zahtevajo: moderna sociologija, psihologija, ekonomija in podobne vede. Zato v svetu interes za »jugoslovanski eksperiment upravljanja« ni omejen le na politične in gospodarske kroge, temveč je samoupravljanje deležno naraščajočega zanimanja tudi v številnih strokovnih in znanstvenih krogih.

Samoupravljanje je utemeljeno s stališča družbe in posameznika

Pred tremi desetletji je bila empirično ugotovljena neposredna povezanost med položajem in obnašanjem človeka zunaj in znotraj tovarniških vrat. Ko je bil človek tudi izkustveno spoznan za »najpomembnejši element proizvodjalnih sil«, se je pričelo gospodarstvo zanimati za njegov totalen družbeni položaj. Položaj delavca je v kapitalizmu objektivno tak, da delavec ni motiviran za razvoj svojih sposobnosti v krepitvi proizvodjalnih sil in večanja družbenega bogastva. Rezultatov njegovega dela je deležen predvsem njemu sovražen razred, ki postaja toliko močnejši nasproti delavcu, čim več mu delavec daje, sam delavec pa postaja toliko bolj osiromašen. Kapitalizem se tu srečuje z nerešljivim problemom: če hoče razvijati svoje proizvodjalne sile, mora totalno spremeniti položaj in vlogo delavca, če naj bo družba še vnaprej organizirana kot kapitalistična, pa je treba za vsako ceno *zadržati* neposredne proizvajalce v eksploataciji. Vsaka odločitev gre ali v škodo razvoja proizvodjalnih sil ali pa v škodo stabilnosti kapitalističnega družbenega sistema.

To nasprotje v položaju delavca v kapitalizmu ni le spoznanje ideoloških in političnih analiz, temveč je občutek, ki je dnevno prisoten v obnašanju, stališčih in odločitvah posameznega delavca v kapitalizmu. »Polnoleten, zdrav, samostojen delavec, ki je sprejel demokratične in kulturne vrednote sodobne družbe,« prihaja v kapitalizmu vedno bolj v konflikt z delovno situacijo, v kateri se nahaja, in s tem s kapitalistično organizacijo podjetja. Da bi bil proizvodni sistem kljub temu učinkovit, proizvodna organizacija poostri svoje zahteve nasproti delavcem, reakcija delavcev pa se povečuje in se kaže ali v obliki odpora ali umika delavcev. Široka družbena protislovja sodobne kapitalistične družbe so tako vsak dan prisotna v položaju in življenju delavcev. Ta nasprotja postajajo na individualnem nivoju tem hujša, čim več demokratičnih vrednot je posamezni delavec osvojil (in demokratične vrednote širi tudi formalna demokracija) in čim višja so delavčeva pričakovanja in zahteve v družbenem sistemu dela. Ko sodobna znanost analizira te probleme, vidi

rešitev v spremenjenem položaju delavca pri delu, in sicer v taki meri, kakršno omogoča delavsko samoupravljanje.

Ti problemi so povsem drugačni v socialističnem družbenem sistemu. Nasprotja med posameznimi in splošnimi interesi se drugače razrešujejo kot v kapitalizmu. Tudi za posameznega delavca so ti problemi drugače postavljeni. Na področju političnega življenja je dejanska demokracija razvita do višje stopnje kot v kapitalizmu. Zahteva po demokratičnosti je osvojena pri najširšem krogu ljudi. Dnevne izkušnje ljudi v življenju občine, krajevne skupnosti, posebnih družbenih dejavnosti in tako dalje, krepe občutek in zahtevo po demokratičnosti, enakosti in priznanju posameznega človeka. Sproščen položaj in široko družbeno vlogo ter možnosti, ki jih ima človek v socializmu zunaj dela, hoče tudi pri neposrednem delu. Toliko bolj, ker prebije ob delu večino dneva in večino dni svojega življenja. Človekova delovna vloga verjetno najmočnejše določa njegove ostale družbene vloge in njegovo celotno družbeno vlogo. Čim bolj je delavec osvojil demokratične družbene vrednote, tem bolj terja prisotnost teh vrednot pri svojem dnevnem delu. Medtem ko nalete take zahteve delavcev v kapitalizmu (sicer manjše, a vendar prisotne) na odpor obstoječe organizacije dela, pa so te zahteve pogoj, predpostavka in bistvena sestavina sistema delavskega samoupravljanja. Samoupravljanje predstavlja torej kvalitativno novo vsebino organizacije podjetja. Iz česa se sestoji ta vsebina? Samoupravljanje pomeni konstruktivno iskanje (in realizacijo) takega načina dela, ki najbolj ustreza zahtevam sodobnega kulturno in družbeno zahtevnega in visoko razvitega človeka. Hkrati predstavlja najoptimalnejšo obliko družbene organizacije proizvodnje, upoštevajoč človeške, tehnološke in ekonomske elemente.

Zahteve sodobnega, kulturno in družbeno razvitega človeka so predvsem v njegovi *aktivni vlogi* v družbenem proizvodnem sistemu. Pasivnost, zgolj izvrševanje volje drugih, poslušnost oblastnim ukazom, brezperspektivnost osebnega razvoja, birokratične podrejenosti, samovolja in odločanje drugih, ga ne zadovolji. Iz objekta dogajanja v proizvodnji se hoče spremeniti v subjekt, v svobodnega akterja družbenega procesa proizvodnje, ki s krepitvijo tega procesa razvija in bogati tudi svojo družbeno osebnost. S tem pridobiva kot proizvajalec in kot potrošnik. Delavčeva omejena vloga izvrševalca se spreminja v široko vlogo proizvajalca in upravljalca. To združuje in razvija delavčeve fizične in intelektualne sposobnosti za obvladovanje okolja in življenjskih pogojev, ki jih vedno bolj objektivno spoznava in si jih podreja. Medtem ko obstaja v kapitalizmu nasprotje med formalno zatrjevano pomembnostjo posameznega človeka v globalni družbi in njegovimi dnevnimi izkušnjami življenja v tej družbi zunaj dela, zlasti pa pri delu, je v socializmu dosežena enotnost med formalno in dejansko vlogo človeka (dejanska, ne le formalna demokratičnost) in v sistemu samoupravljanja je dosežena enotnost v položaju človeka kot političnega subjekta v družbenem sistemu in kot proizvajalca v sistemu družbenega dela. Celoten družbeno politični sistem je demokratičen, osvobajajoč človeka le toliko, kolikor so demokratične in človeka upoštevajoče njegove posamezne inštitucije, med katerimi so za večino sodobnih ljudi delovne inštitucije gotovo na prvem mestu. Zato je delavsko samoupravljanje tisti način organizacije dela, ki je skladen s pogoji in težnjami sodobne socialistične družbe in skladen z zahtevami sodobnega družbenega človeka.

Sistem organizacije in upravljanja določa odnose med posameznimi strukturalnimi enotami podjetja z namenom čim učinkovitejšega doseganja enotnega cilja ob upoštevanju v to doseganje vključenih elementov. Materialna proizvodna sredstva in tehnologija proizvodnega procesa najbolj pogojujejo sistem teh odnosov in določajo obseg odgovornosti ter smer akcije na posameznih mestih. Tehnologija proizvodnje nesporno terja enotnost akcije, koordinacijo naporov, vskladitev posamičnih prizadevanj v višjo celoto. Tehnologija proizvodnje, ki se je razvijala v kapitalizmu, je pospeševala graditev kapitalistične organizacije podjetja: odgovornost se je osredotočila na vrhu, v rokah enega človeka, ki je preko hierarhičnih položajev s pomočjo oblasti (disciplinska in ekonomska oblast) določal tehnologijo in svojim družbenimi interesom najprimernejše odnose pri delu. Kolikor je nemoten tek proizvodnje terjal samo določeno obnašanje ljudi in ni dovoljeval drugačnega obnašanja, tradicionalna organizacija dela ni reducirala teh zahtev na minimum, ni skušala pri ljudeh pridobiti sprejemljivost teh zahtev, doseči pri njih spoznanje nujnosti in zavestno podreditev ter zavestno disciplino v tej zvezi, temveč je tehnološke zahteve neenakosti vseh, ki so vključni v proizvodnjo, hote stopnjevala, vnašala vanje razredne elemente, razredno prisilo in s tem — kot smo videli — krepila konflikt med posameznikom in organizacijo (ki je v bistvu razredni konflikt na mikro nivoju). Na ta »razredni dodatek« organizacije podjetja in dela se često pozablja, kadar se govori o tem, kako tehnologija pogojuje obliko upravljanja. Odsotnost večanja strokovnega, tehnološkega in ekonomskega znanja pri delavcih ni pogojena s tem, da bi to večanje preprečevala tehnologija, ampak je bilo nepotrebno v skladu z družbenimi interesi kapitalizma.

Razvoj proizvodjalnih sredstev in tehnologije ni stagniral, temveč je pridobival vedno nove elemente. Četudi so ti novi elementi terjali drugačno družbeno organizacijo dela, so jim bili v kapitalizmu dolgo časa vsiljeni tradicionalni, preskušeni okviri. Proizvodni proces je terjal decentralizacijo odločanja, sprejemanja hitrih in samostojnih odločitev glede proizvodnje na raznih stopnjah produkcije, razpolaganje z najbistvenejšimi podatki in znanjem na številnih mestih v podjetju, v praksi pa je vse to obstajalo na vrhu, osredotočeno v enem človeku. Hierarhična oblika odnosov je postala spričo moderne tehnologije marsikje zavora, tehnologija sama je pričela terjati mrežaste, ne več hierarhične odnose med posameznimi stopnjami organizacije in ljudmi na teh stopnjah. Od večjega števila ljudi terja več tehnološkega, strokovnega znanja in uporabljanje informacij, da bi lahko uspešno opravljali svojo vlogo. Ta proces v osnovi drugačnih, kvalitativno novih zahtev tehnologije pri organizaciji dela, je najbolj napredoval v tistih proizvodnih panogah, kjer se terja najbolj strokovno delo in kjer se proizvodni sistem najhitreje razvija v smeri avtomatizacije (na primer v kemični industriji).

Še jasnejše spremembe so na področju poslovno ekonomske problematike podjetja. Institucija, in iz privatne lastnine izvirajoča samovolja, se je v ekonomsko uspešnih organizacijah že davno umaknila kolektivnemu odločanju na osnovi znanstveno točnih podatkov, ki jih dajejo strokovne službe. Kolektivno odločanje zagotavlja upoštevanje številnejših relevantnih področij, vodi do boljših

odločitev in bolj mobilizira sile za izvršitev. Enakovrednost tistih, ki so pri odločitvah udeleženi, negira odnose nad — in podrejenosti med njimi ter »višjim« ali »nižjim« položajem je le še vprašanje skupnega dogovora o delovnih nalogah po sistemu delitve dela, zlasti tedaj, če različnost položaja izvira iz kvalitetnejših rešitev, ki jih glede danega problema skupini »višji« ponudi, izgubi vse značilnosti oblastnih, hierarhično in birokratično urejenih položajev in odnosov pri delu. Sodobna ekonomska situacija terja, da se v podjetjih — če se naj podjetja obdrže v domačem in mednarodnem tekmovanju — razvija ta drugi tip odločanja in odnosov. Šele ta način organizacije je sposoben uporabiti (in razviti) vse človeške sposobnosti v proizvodnjo vključenih, kar neizbežno terja v današnjem smislu učinkovit proizvodni sistem.

Samoupravljanje se lahko razvija le v konstruktivnem konfliktu z dosedanjimi sistemi organizacije dela

Če gledamo na delavsko samoupravljanje kot na kvalitativno novo, učinkovitejšo in humanejšo obliko organizacije dela, potem je razumljivo, da se lahko uveljavlja le postopoma, s tem da spreminja dosedanje organizacije podjetja. Med starim in novim je nujen dinamičen, večkrat konflikten odnos, tembolj, ker so s položajem v tradicionalni organizaciji združeni interesi, oblast in privilegiji. Če ostaja stara organizacija nespremenjena, za novo ni prostora, živi le normativno, ne pa tudi resnično. Ker v smislu zahtev novega sistema organizacije na začetku nimamo izkušenj in ne preverjene funkcionalnosti, novo organizacijo lahko le postopoma uveljavljamo, s tem, da spreminjamo ali odvezujemo funkcije stari organizaciji. Posamezni elementi stare organizacije (na primer vodilna linija, strokovne službe) izgube svojo prejšnjo značilnost bistvu ščitenja razrednih interesov (zadnji ostanek razrednosti je birokracija) in ohranijo funkcijo organizatorja in vsklajevalca združenega procesa dela (razlikovanje, o katerem je že davno govoril Marx). Oblastna vsebina odnosov, birokratična podrejenost in samovolja višjih položajev nasproti nižjim izginja, vodenje izgubi elemente utesnjevanja iniciativnosti in se spreminja v samoupravljanje. Od ljudi, vključenih v organizacijo, se terja več splošnega razumevanja proizvodno-upravljaljskih problemov in več konkretnega proizvodno-upravljaljskega znanja.

Ta nova sposobnost ljudi počasi nastaja in stari organi večinoma neradi preoblikujejo svojo vlogo. Da bi svojo dominantno vlogo ohranili včasih zavestno, včasih pa premalo obveščeni o naravi problemov, zavirajo dejansko uveljavljanje nove organizacije. V tem smislu je razumeti pojave, ki jih je polna naša praksa: nepoštevanje predlogov in iniciativnosti od spodaj, formalizacija samoupravljanja, dušenje kritike, neinformiranost kolektiva o proizvodnih in upravljaljskih problemih podjetja, neizvrševanje sklepov samoupravnih organov, premeščanje in odpuščanje delavcev zaradi samoupravne dejavnosti, kvazi demokratično odločanje o posameznih samoupravnih problemih itd. Ti pojavi bodo najbrž zaradi objektivnih (in subjektivnih) razlogov na obeh straneh še dalj časa prisotni, v tej zvezi pa je vendar važno, da se zagotavlja nenehno krepitev samoupravljanja z ustvarjanjem predpogojev, ki samoupravljanje do-
ločajo.

Naj za razumevanje problematike, o kateri razpravljamo, navedemo nekaj empiričnih podatkov. Možnost odločanja je ena bistvenih sestavin samoupravljanja. Na učinkovito odločanje vpliva znanje in poznavanje situacije pri tistih, ki odločajo, pa tudi položaj, v katerem se ti nahajajo. Večanje znanja je vsekakor osnovna dolgoročna naloga v zvezi s samoupravljanjem (ki, se mi zdi, da jo pri nas vse premalo upoštevamo), položaj pri delu kot element možnosti odločanja v sistemu samoupravljanja pa je zelo značilna okolnost, če analiziramo samoupravljanje kot konflikten proces med starim in novim. Po starem pojmovanju naj bo odločanje odvisno od položaja, po novem pa naj bo demokratično, čim bolj neposredno. Stara miselnost si prizadeva, da bi tudi v sistemu samoupravljanja, ki ga sicer formalno sprejema, prejšnji organi zadržali pravico odločanja. O tem pričajo skoraj vsi empirični podatki, s katerimi razpolagamo. Pred kratkim je bilo o tem zbrano mnenje preko 700 ljudi v nekem velikem ljubljanskem podjetju. 51 % anketiranih poudarja, da so v njihovem podjetju možnosti za odločanje različne. Izmed teh, ki poudarjajo različne možnosti, jih 55 % navaja razlike glede na položaj v podjetju (ostale razlike pripisujejo različnemu znanju, članstvu v organizacijah ali čemu drugemu). S stališča položaja so za to podjetje značilna še tale mnenja: da imajo pri delitvi osebnega dohodka odločilno besedo direktor, vodilni uslužbenci in šefi enot, meni 47 % anketiranih, da v tem podjetju o najpomembnejših vprašanih dejansko odločajo direktor oziroma šefi enot, meni 54 % anketiranih. To in podobno so seveda mnenja ljudi, ni dokazano, da so pravilna, pa tudi ne, da so zmotna. Vsekakor pa kot mnenja motivirajo obnašanje delavcev. O tem, kako skuša po mnenju anketiranih v dveh ljubljanskih podjetjih stara struktura podjetja ohraniti svoj ugodnejši položaj tudi v novem sistemu samoupravljanja, govori naslednja tabela:

	Podjetje A	Podjetje B
Največji vpliv vodilnih na izbor članov odbora enote	24,6 %	10,8 %
Največji vpliv vodilnih v odboru enote	42,7 %	43,6 %
	N = 150	N = 721

Izraz »vodilni« vključuje: obratovodja, vodja ali šef enote, predelavec, vodja izmene, mojster. Značilno je, da je za decentralizacijo samoupravljanja v ta proces močno vključen srednji in nižji vodilni kader, ki si skuša, kot kaže tabela, zagotoviti nespremenjen položaj s tem, da odloča, kdo bo član decentraliziranih samoupravnih organov in si skuša tudi direktno ohraniti vodilni vpliv v teh organih.

Z dejansko rastjo delavskega samoupravljanja se torej problemi vedno bolj konkretizirajo. Uspešna rešitev teh problemov terja prav tako konkretno politično akcijo in vsestransko proučevanje nastalih pojavov.

Doslej smo ugotovili skladnost načel samoupravljanja z zahtevami posameznika, prizadevanji socialistične družbe ter možnost uresničevanja samoupravljanja glede na ekonomske in tehnološke pogoje proizvodnje. Samoupravljanje se lahko uveljavi le v postopnem družbenem procesu, v katerem se bogati in pogloblja njegova vsebina. Hitrost tega procesa je v znatni meri odvisna tudi od naših zavestnih prizadevanj. Ob zaključku tega prispevka bomo zato govorili o eni vrsti teh prizadevanj, namreč o proučevanju problematike samoupravljanja.

Naša statistična služba je doslej še najbolj sistematično spremljala samoupravljanje in je — kljub določenim pomanjkljivostim — nakopičila ogromno gradiva, ki pa ostaja, žal, vse premalo izkoriščano. Kvalitativna rast samoupravljanja in strukturni premiki ter s tem povezani problemi so proučeni do zavidljive višine. Tudi družbena praksa je te podatke stalno uporabljala, kontrolirala uspešnost svojih prizadevanj in uveljavila številne pozitivne težnje (uveljavljanje žensk, mladine, vključevanje vedno novih, najsposobnejših delavcev itd.).

Ko se je delavsko samoupravljanje v preteklih 13 letih poglobljalo in krepilo, so izstopili številni novi, subtilnejši problemi, ki bi terjali nenehne znanstvene analize. Odsotnost kadrov, razvitosti empiričnih družbenih ved pri nas ter raziskovalne metodologije je imela za posledico, da je bil doslej proučen le del problemov o samoupravljanju. Tudi obstoječa organizacija raziskovalne dejavnosti ni dovolj stimulirala najprimernejših načinov proučevanja. Z doseženimi raziskovalnimi rezultati ne moremo biti zadovoljni, če pomislimo na pomembno vlogo delavskega samoupravljanja v našem družbenem sistemu in na interes, ki ga za take rezultate kažejo tuji strokovni krogi.

Čeprav je naše samoupravljanje bistven prispevek na področju teorije in prakse organizacije dela, je bilo s tega stališča le malo proučevano. O ekonomski učinkovitosti samoupravljanja, o njegovi funkcionalnosti glede na konkretne sisteme proizvodnje pri nas, glede na sklop faktorjev, ki upravljanje pogojujejo, praktično nimamo nobenih raziskanih dognanj. Mi na primer samo domnevamo, da je samoupravljanje prispevalo k razvoju produktivnosti, v koliki meri ta domneva drži, pa nimamo strokovnih dokazov (ker se je na primer v tem času tudi izboljšala kadrovska struktura, uvajali so se novi stroji, bogatile so se delovne izkušnje in podobno). Strokovno neoporečno (in kar je edino prepričljivo) o dejanski vlogi samoupravljanja v našem gospodarskem in družbenem sistemu zelo malo vemo. Upravljanje gospodarstva je predmet najbolj živega interesa najrazličnejših krogov v današnjem svetu, o tem so izdelani številni sistemi in teorije, pri nas pa še nismo v luči nobene teorije upravljanja raziskovali delavskega samoupravljanja in tudi nismo v raziskovalne namene dovolj sistematično zgradili lastnih teorij upravljanja. V svetu na področje upravljanja in vodenja vedno bolj vdira matematika, biologija, kibernetika, vsekakor eksaktne znanosti, mi pa problematike samoupravljanja prav nič ne konfrontiramo s temi problemi in postopki. Zdi se mi, da če se stanje v tem pogledu ne izboljša, lahko izgubimo na prednosti, ki jo v teoretskem pogledu s samoupravljanjem imamo v mednarodnem okviru.

Samoupravljanje se je kot institucija v našem sistemu že toliko razrastlo, da njegova uveljavitev ni več vprašljiva. Zdi se mi, da gre v sedanji fazi razvoja bolj za diferenciacijo samoupravljanja ob ohranitvi enotnih temeljnih postavk. Različna gospodarska (in ostala delovna) aktivnost terja sebi prirojene, specifične metode upravljanja. Znotraj iste dejavnosti pogojuje različne metode upravljanja različna tehnologija, različno organiziran tok proizvodnje, različna velikost delovne organizacije in podobno. Posamezno podjetje raste v različnem ekonomskem, družbenem (tradicijska, lokalna skupnost) okolju, ima različno strukturo zaposlenih in podobno. Vse te elemente (in številne druge) mora dober sistem upravljanja upoštevati, zato pa mora biti specifičen, konkreten. S tega stališča je naše samoupravljanje na začetku poti. Najboljša pot razvoja samoupravljanja bo lahko najdena le v proučevanju vseh konkretnih, na upravljanje vplivajočih okoliščin. Naše proučevanje delavskega samoupravljanja, ki bi lahko prispevalo k njegovi učinkovitosti, pa v tem pogledu še ni dalo dosti rezultatov.

Zato se mi zdi, da stoji naša družbena misel in družbena praksa v zvezi z delavskim samoupravljanjem pred številnimi konkretnimi in odprtimi problemi. Od uspešnosti rešitve znatnega dela teh problemov bo odvisen nadaljnji razvoj delavskega samoupravljanja.

Prijateljsko prepričevanje

Vladimir Kavčič

Dnevi, ki so sledili, za Dimitrijevo življenje niso bili kdove kako značilni. V službo je prihajal enako vestno kot dotlej, a njegov korak najbrž ni bil več tako prožen in hiter, kajti nikoli se ni pripetilo, da bi bil v veži ali na hodniku naletel na službene kolege. A on iz tega ni mogel napraviti nobenega pravega zaključka. Morda je bil samo za minuto prepozen ali prezgoden, razlika je vsekakor bila neznatna, saj se je vratar ob prihodu komaj zmenil zanj. Šele po glasnem Dimitrijevem pozdravu je s kakšno neznatno kretnjo nakazal, da ga je sploh opazil. Popoldne je seveda bilo drugače: Istočasno z njim so odhajali še mnogi drugi, med temi pa ni bilo nobenega znanca.

Pisarna inšpektorja Kosa je še naprej ostajala prazna, prazna na svoj poseben način, o katerem Dimitrij ni vedel, kaj pomeni: grožnjo ali podporo. Sleherno jutro ga je na delovni mizi že čakal časopis. Toda datumi niso sledili njegovemu bivanju v tem mestu, narobe, odmikali so se. Tako so mu do neke mere nudili možnost, da se seznani s preteklostjo, ki je še ni poznal. Zavedajoč se pomembnih možnosti, ki mu jih s tem nudi eden od neznanih dobrotnikov, je z odgovorno prizadevnostjo izpolnil vsak trenutek službenega

Mire Cetin: *Portret v oranžnem, Portret v rumenem*

Jože Pohlen: *Sedeča figura, Zenska figura*

časa. Pogled mu je vneto drsel od vrstice do vrstice, od članka do članka večje naslove se je celo učil na izust, vendar ni ob tem občutil nobenega pravega zadovoljstva. Časopisi so bili tembolj nečitljivi, čim starejši so bili. O preteklosti ni zvedel nič novega. Iskal je smisel svojemu početju, a ga ni našel. Toda v hiši, kjer ni bilo nič prepuščeno slučaju, tudi dvom o samemu sebi ni mogel biti brez pomena. Polagoma je dojemal svoj nejasen položaj, o katerem mu je pripovedoval že Žan, a se zdaj žal ni mogel spomniti vseh njegovih besed. Močno si je želel, da bi se spet srečala. Žana pa ni bilo od nikoder. Prihajal je le Enoroki, vsako dopoldne ob istem času, nekaj minut pred zvonjenjem in vzel časopis. Z Dimitrijem je ravnal skrajno spoštljivo. Ob njegovem prihodu je ta vselej začutil tudi večje spoštovanje do samega sebe. Iz tega pa so izvirali tudi številni pomisleki, ki so mu vsi branili, da bi se spuščal v pogovore z njim. Dimitrij je hote odlašal z vprašanji, in je bil nekega dne nemalo začuden, ko je Enoroki sam uganil nekatera od njih. Z zadržanim nasmehom in kar z izbranimi besedami je izrazil prepričanje, da si Dimitrij najbrž še želi Žanovega obiska. Odgovor je bil seveda pritrdilen. Enoroki pa je takoj odvrnil, da on ne ve, kdaj bi se to lahko zgodilo, niti če je to sploh predvideno. Dimitrija je potem zanimalo, kje se v tem času zadržuje Žan, a je Enoroki z obžalovanjem priznal, da tega pravzaprav ni nikoli vedel. Z Žanom ni imel nikakršnih stikov. Pač, poznala sta se, nekajkrat sta se tudi srečala, vendar vselej ob času in na kraju, ki ga je določil Žan. Dimitrij ga ni dalje spraševal, ker je bil prepričan, da ve več, kot prizna. Zaradi pričakovanega in obljubljenega položaja v tej hiši, se ni hotel postavljati v odvisnost od uslužbenca, ki mu bo v kratkem podrejen. Nejasen položaj je Dimitrija silil, naj sam poišče Žana. Pokazalo se je, da je v službenem času to skoraj nemogoče. V njegovi odsotnosti bi se lahko pojavil kdo od njegovih predpostavljenih. Ko se je odločil, da bo vendarle tvegati, je ob priprtih vratih dolgo oprezoval po hodniku, nato pa planil k najbližji pisarni na levi. Potrkal je in nežen ženski glasek mu je velel, naj vstopi. V sobici, ki je bila popolnoma enaka njegovi, je na prav takšnem stolu, kot je bil njegov, našel bledolično dekletce, ki ga je plašno premerilo od glave do nog in je na vsa njegova vprašanja odgovarjalo z zgibom glave. Seveda — nikalno. Njeni gibi so bili prezgovorni, da bi bili lahko le nadomestilo za kaj drugega, pri njej je bil to edini način za sporazumevanje. Žal je bila Dimitriju ta govorica popolnoma tuja. Pomahal ji je v pozdrav in odšel. Na hodniku je bilo še mnogo vrat, zglajene kljuke na njih so se rahlo pripogibale in se ponujale. A ko je vstopil do prve in pritisnil nanjo, se ni vdala, niti zaškrtała ni. Planil je k drugi, k tretji, obletal ves hodnik, vse so bile neme. Vrnil se je v svojo pisarno in se vrgel na stol. Pomislil je na Žorža, on mu je bil obljubil, da mu bo odprl katera koli vrata. Toda Žorža ni bilo tu, že nekaj dni ga ni videl, prihajal ni niti spat. Več že ni utegnil razmišljati, kajti oglasil se je

zvonec. To pa je pomenilo, da mora oditi. Pobral je svoje stvari in se odpravil domov. Na stopnišču se je prav nalašč nekoliko obiral, zanimalo ga je, kdo bo prišel skozi vrata, ki so bila še malo prej zaklenjena. V zgornjem in spodnjem nadstropju je bilo slišati številne glasove, dvigalo je pobesnelo drselo po svojih tirih, a videti ni mogel nikogar. Čez čas se je po nadstropjih spet razlezel molk, bilo pa je pozno in Dimitrij ni mogel dalje čakati. Vrtar je že dremal v svojem kotu, zvit v klobčič.

Nesmiselno je bilo pričakovati, da bo koga srečal na ulici. Vendar je ta v teku dopoldneva dobila novo barvo. Na obeh straneh, po vsej njeni dolžini in v višini, ki je znatno presegala Dimitrijevo, je bila zdaj opeta z znano barvo telečjega usnja, ki je pri tleh prehajalo v črmino. Navzgor pa se Dimitrij tako ni oziral. V tem mestu se je že bil navadil hoditi z rahlo sklonjeno glavo. Taka drža je bila nadvse umestna, če je hotel za stopinje na pločniku izbirati kolikor toliko suha mesta, ali vsaj taka, kjer je bila plast blata tanjša. Vajen sprememb, ki so nastajale brez njegove udeležbe, niti ni poskušal razsojati o umestnosti ukrepov mestne uprave. Urejevanje ulic je nedvomno bila njena skrb. Šele na križišču, ko se je pred njim razgrnila nova cesta, je s pogledom še enkrat in natančneje kot prej, zaobjel ulico za seboj. Ugotovil je, da se novi dekor začnjenja enostavno s človekom, ki ga je ob prihodu v to mesto srečal na železniški postaji. Stal je negibno. Ko je Dimitrij stopil še za korak nazaj, je ob njem odkril še drugega moškega, po obleki in po izrazu obraza popolnoma enakega prvemu. Takoj za tem se mu je posvetilo, da stojijo vzdolž cele ulice, tesno drug ob drugem. To ga je zmedlo in pogled mu je začel preplašeno begati po okolici. Od nekje se je vanj prikradla misel, da se to dogaja zaradi njega. Ta ugotovitev pa ni bila niti najmanj vzpodbudna. Čeprav se je že nekoliko spoznal v mestu, ga je nenadoma obšla bojazen, da je zašel. Usnjena zavesa mu je morda zakrila križišče, kjer bi bil moral zaviti v ulico Najdaljšo, na levo. Morda je tako neopazno minil dvoje ali troje križišč in kako naj se zdaj znajde v tem neznanem kraju. Kam naj se obrne, da bo še pred nočjo našel stanovanje, kjer se edino lahko pripravi za prihodnji negotovi dan? Tu je bilo brez števila mož, ki so molče in negibno usmerjali njegovo pot in jih je opazil šele zadnji hip. Vse to si je poskušal pojasniti tudi na ta način, da pozornost ni namenjena njemu, temveč komu drugemu, ki jo zasluži.

Nekaj je vendarle bilo izgubljeno. Enostavno se ni bilo več mogoče razgledovati, sredi katerega trga se je znašel in v katero smer naj krene. Brez premisleka je stekel v smer, ki se mu je zdela prava, zavil mimo prvega vogala in nato še mimo mnogih, da bi se vrnil na kraj, kjer se je spočela zmota in kjer bi zlahka popravil zamujeno. Uličice, po katerih je tek, so bile tuje, njegovi koraki so votlo odmevali po tlaku, odmev je naraščal, kot da za njim hiti še mnogo zasle-

dovalcev. Nekajkrat se je sunkovito ozrl — vselej je bil sam. A prav tedaj, ko se ni nameraval več obrniti, ker je bilo njegovo prepričanje docela trdno, se je iz globine ulice, iz votline pod tlakom, iztrgal strahotno predirljiv krik, dolg in naraščajoč, ki je potem odzvanjal kakor skozi razsežne betonske dvorane, se počasi razdvojil in izzvenel na zidovih hiš, ki so se dvigali kakor membrane visoko nad ulico in skoraj zakrivali pogled v nebo. Ob tem je bil prav določen tudi občutek, da so bile hiše tu le fasade, za katerimi ni ničesar. Dimitrij je zbral vse svoje moči in tekel dalje. Mesto je bilo prazno, tiho. Srečal ni nikogar.

Šele na znanem kraju se je nekoliko umiril. Bleščeča izložbena okna so ga opomnila na podobo, ki jo je videl zjutraj. Potem je mislil največ le nanjo, predvsem na ta način, da si je dopovedoval, da je ne bo več tam, da je enkratno prav tisto, kar se nikoli več ne ponovi. Ker je bilo že pozno popoldne, nebo pa skoraj brez oblaka, se je na ulico prikradlo nekaj zahajajočega sonca. Pobliskovalo se je v steklu in utripalo tudi v Dimitrijevih očeh. Ta svetloba je bila tako jarka, da ga je upijanjala. Glasno je preklinjal in vmes jokal od nemoči. Koliko je bilo sivih in mračnih dni, ki so klicali po razgledu in jasnini. Zdaj pa, ko je v njem neka želja zaživela v neprikrito upanje, mu pojemajo moči. Obstal je skoraj pred vsako izložbo posebej, si z dlanmi zaslanjal pogled, a spomin je bil tako živ, da mnogokrat ni več zatrdno vedel, če toliko pričakovana slika ni bila že mimo.

Zmračilo se je proti pričakovanju — pozno. Že je bil pred hišo, v kateri je stanoval, ko je bila ulica še vsa v soncu in zamikalo ga je, da sploh ne bi vstopil. Vleklo ga je nazaj proti mestu, kajti prepričan je bil, da se mora ta večer nekaj zgoditi. Stal je na pločniku in se razgledoval, mežikal v zrak in vlekel vase vonj po sežganem dračju in po preorani zemlji, ki ga je veter prinašal s severa. Nekje v daljavi so zašumeli gozdovi, zganili so se borovci, med svilen zeleno barvo igličevja se je zamešala temna modrina neba, oblaki, vonj po smoli, pastirski zvonci, rog, ki izziva srnjakovo lajanje in neslišno prhutanje orlovih kril. Navpične stene so se dvigale pred njim, sive, a veličastne, v tišini, ki je omamljala z močjo. S preteklostjo. Sedel je na kamen in si glavo zagrebel v dlani. Prisluškoval je samemu sebi, nato pa ulici, ki je bila enako negibna kot prej. Končno je vedel, da se nima kaj zgoditi...

Že so se na nebu utrnile prve zvezde, ko se je odmajal proti vežnim vratom in po dolgih hodnikih v prostor, ki ga je osvetljevala ena sama luč. Njena svetloba je bila ta večer rdečkasta in je komaj dosegala tla. Mrak je bil blede zelen. Sij, ki so ga izžarevale oči črnega mačka, je bil zato še odurnejši. Mrcina je prihujleno čepela na zaboju v kotu nasproti postelje, oprta na vse štiri noge, kot bi se ravnokar hotela pognati na plen. Njena glava je bila šiljasta kot

trikotnik, na spodnjem koncu prisekan z ostrimi krivimi zobmi. Dimitrij ni vedel, kdaj in kako je žival prišla sem, čeprav je zjutraj kot vselej poprej, skrbno zaklenil vrata. Njena prisotnost je bila vse prej kot prijetna. Iz izkušenj pa je vedel, da nasilje tu ne more dosti spremeniti. Široko je odprl vrata in se gibal le po eni strani sobe, da bi žival lahko nemoteno odšla. Upal je, da je njena navzven se izražajoča napadalnost le prikrita plahost, v trenutku, ko bo miroval in ji kazal hrbet, bo morda le pobegnila. Ko je čez čas spet pogledal v njen kot, je bila še vedno tam in ni kazala nobenih znakov vznemirjenja, razdražen je postajal on sam. V sobi je bilo zatohlo in soparno, v ustih se mu je nabralo prahu za drobno kepo in kmalu ga je po vsem telesu oblival lepljiv, smrdljiv znoj.

Ležal je, na pogrado — gol in izmučen, kot še nikoli dotlej. A tudi nobenega izgleda ni bilo, da bi se lahko odpočil. Pritisk od zgoraj mu je mrtvičil telo, vpiljal se je v sklepe in mišičevje. Vse bolj in bolj je izgubljal občutek telesnosti, vendar notranje muke niso niti za hip popustile. Od časa do časa je za nekaj trenutkov izgubil zavest, a to ni bilo spanje. Pritisk v glavi je naraščal, kot da jo hoče raznesti, popadli so ga še želodčni krči, a k sreči ni imel kaj bruhati. Iz ust, ki jih niti ni mogel več zapreti, se mu je cedil grenek sluz in se nabiral v mlako na tleh.

Ko se je v nekem trenutku spet zbudil, je čutil na svojem telesu še silnejšo bolečino. Črna žival mu je zviška planila na trebuh. Razkrečeni ostri kremplji so se zarili v njegove najmehkejše dele. Krik groze mu je zamrl v grlu. Vedel je, da se ne sme niti ganiti, sicer bodo muke le še hujše. Koščena šila so bila nastavljena tako, da bi se že z lahkim natezanjem in popuščanjem mačjih nog zarivala vse globlje in globlje. Prebrisanost te živali je bila osupljiva. Zgrabila ga je ravno na mestu, od koder ga je bolečina lahko vsega prevzela. Polagoma je spet začel izgubljati zavest in tedaj se ni več obvladal. Kričal je in tulil z živalskimi glasovi, da se je smilil sam sebi, iz oči pa so mu vrele solze. Klical je Dunjo, klical jo je z glasom polnim melanholije, prosil in rotil jo je, naj se vrne. Ta želja je postala močnejša od bolečine in bojazni. Premetaval se je in zvižal in v njem je z neko doslednostjo dozorevala odločitev, ki se je kmalu sprevrgla v dejanje.

Planil je pokonci, a okoli sebe ni videl ničesar drugega, razen svoje poti. Izginile so stene, vrata in luč, črne zverine ni bilo več nikjer. Za njo mu tudi ni bilo nič mar. Zmetal je nase nekaj cunj, ki jih je dosegel s prvo roko in odhitel na ulico. Hotel je nazaj v svoj stari kraj in ni se menil zato, če je izbral pravo smer. Zavedal se je, da vsa pota vodijo v isti kraj in da je vse odvisno od njega. Mesec je prav iz zenita osvetljeval dolgo, ravno cesto, izgubljačo se v dalji, v belini, ki je obkrožala mesto. Cestišče ni bilo gladko, temveč nasuto s

kamenjem, zdaj z debelejšim, zdaj z drobnejšim, ki mu je močna vlaga sicer omilila ostrine, povsem zgladiti pa jih ni mogla. Večkrat se mu je košček kremenaril globoko pod kožo, in tedaj je Dimitrij klel svojo naglico. Če bi bil vzel s seboj čevlje, bi mu bila pot znatno olajšana. Ko se je ozrl, je opazil tudi črnega mačka. Po robu ceste se je prihuljeno vlekel za njim. Kljub temu njegova notranja energija ni popustila. Gnala ga je dalje in dalje, s stisnjenimi pestmi, po izvoženih kolesnicah, med zelenimi polji, skozi gozdove, dokler mu ni zmanjkalo moči. Tedaj se je zgrudil na obcestni kamen. Vzbudil se mu je dvom, če je smer, ki jo je izbral, prava. Skušal je ugotoviti lego zvezd, a je moral priznati, da je njegovo znanje pomankljivo. Veliki voz je na oje padal na obzorje, večernica je zašla, danice še ni bilo. Ko se je začel razgledovati okoli sebe, je spoznal, da je pravkar pustil za seboj neko križišče, ki ga prej ni bil niti opazil. Tam se je stikalo mnogo cest, kot že tolikokrat prej se je morda tudi tam odločil napačno: za tisto, ki se mu je zdela lažja. Razlika, ki je bila na križišču neznatna, se je z oddaljevanjem vse bolj večala. Tako zdaj ni vedel niti tega, po kateri se mora vrniti. Krenil je po najbližji, mlahavo se je vračal. Oči so bile preveč trudne, da bi jih lahko še odpiral, tudi mraz je postajal vsiljiv. Pesti je tiščal v žepe, stopal pa niti ni več čutil. Ni opazil, kdaj se je razpršil mrak, kdaj so skopnele zvezde in je posijalo sonce. Po cesti so bile spet luže, sicer še nizke, a ko jih je nekaj časa pozorneje ogledoval, je spoznal, da je to ulica, po kateri je hodil vsak dan. Čutil je, da se je vrnil pravi čas. Iz lesenih in pločevinastih kolib so drdrale budilke. Obul si je samo čevlje in že je bil nared za službo.

Potem se je nekako vlekel po svoji običajni poti, drgetajoč od mraza. Jutro je bilo hladno, s severa se je proti mestu zaganjal veter, ki je vonjal po snegu. Dimitrij je le od časa do časa odprl oči, toliko da se je prepričal, če ni zavil s pločnika. Izložbe so drsele mimo, ne da bi jih zaznal. Enkrat je celo zaspal, a se je zbudil z nosom zarit v gramoz in krvava po vsem obrazu. Preteklo je gotovo več kot četrť ure, preden se je spet spravil na noge, enostavno ga niso več ubogale. K sreči je vedno nosil s seboj ogledalce na tri ogle ter prtiček iz pisanega blaga, s katerim se je vsaj za silo očistil. V nasprotnem primeru bi lahko vzbudil pozornost službenih tovarišev, in vratar bi mu morda celo prepovedal vstop. Toda preveč se je mudilo, da bi se mogel zaustavljati ob svojih mislih... Ko je za seboj zaslišal še neka nenavadna znamenja, so mu sploh delovali samo še čuti. Za hrbotom so se namreč približevali ženski koraki. Spoznal jih je po visokih kovinskih zvokih, po živalsko prožnih udarcih podplatov, in prešinilo ga je grenko obžalovanje, da ga spet zasleduje Dunja.

Čez nekaj trenutkov ni bil več mogoč noben dvom o njeni telesni prisotnosti. Čutil je njen dih, čutil njeno toplo sapo na tilniku. Moral se je ozreti. Za njim

je bilo dekle, popolnoma enako tisti, ki jo je videl v izložbi. Prav tedaj ga je opazila tudi ona. Vtis je bil tako nenavaden, da je Dimitriju popolnoma odpo-vedala razsodnost. Brez pomisleka se je obrnil in stopil proti njej. Razdalja med njima pa je bila večja, kot se je dozdevalo prvi hip. Ker pa je ona prihajala nasproti, sta se končno srečala. Smehljala sta se oba, kakor v tihem sporazumu, in si podala roke. Njena je bila topla, mehka, prosojno bela. S pogledom je preletel še njen obraz. Resničnost je bila bolj fantastična od sanj. Bila je lepša od vseh. Zamajala so se tla pod njim in omamljen od toplotnega udara, je zdrknil s kolena v cestni prah. Dotaknila se ga je s konico prsta in že se je dvignil, peresno lahak.

— Govori, je rekla smehljaje.

— Ure in ure bi govoril, če ne bi vedel, kako ničeve so besede in kako neresnični so glasovi, s katerimi bi ti hotel razodeti sebe, tole mesto, ulico, po kateri hodiš, vsa prejšnja leta, kraje, ki sem jih zapustil. Povedal bi ti, kaj se dogaja pri nas, kakšni so bili poslednji dnevi, zadnja noč, a zdaj vse to ni prav nič pomembno. Ne zanima me niti to, od kod prihajaš, kdo si... Ali to ni noro?

— Tvoj glas se komaj za nianso razlikuje od mnogih drugih, ki sem jih že slišala.

— Vem, sedela si v nedostopnem prostoru. Božali so te mnogi pogledi in številne roke so se vzdigovale k tebi. Tudi jaz sem te videl in vzbudila si mi ogenj, ki ga še nisem poznal.

— Zabavaš me. Od zime sem že hodim po tej cesti, a te nisem opazila.

— Zdaj se poznavata, videla se bova vsak dan.

— In kaj bo potem?

— Nesmisel. Ni prihodnosti, je samo sedanost. Preteklost je tako ali tako pokopana...

— Ožulila sem si peto, mu je razodela z nežnim glasom.

— Malenkost. Skupaj bova prebrodila še vse večje težave. Pokazal ti bom, kaj je življenje. Slutim nove možnosti. Pohiteti morava, dnevi so šteti. Sreča ne prihaja sama. Številno je njeno spremstvo. Ali ne čutiš usodnosti tega trenutka?

— Bolečina ne odjenja niti za hip. Povej mi kaj veselega! Vrgla je glavo nazaj, da so ji vzvalovali lasje na hrbtu. Sonce se je ujelo v njih in Dimitri ni več vedel, kje se nahaja. Ona se je že premikala dalje in ko ji je hotel slediti, je sprva pozabil vzdigovati noge, nato pa se je s tako silo pognal za njo, da je s čelom odkrušil rob vrtnih ograje. Zavedel se je, da imata le še dobrih sto metrov skupne poti. Bil je prepoln besed, razganjale so mu prsi, vrvéle po čeljustih,

njih pritisk je čutil v želodcu, pod njihovo težo so se mu šibila kolena. Izgovoriti pa ni mogel niti ene. Olajšanje je čutil šele, ko ga je ogovorila ona.

— Ti najbrž imaš kako ime...

— Seveda. Dimitrij...

— Glej, glej, več imava skupnega, kot sem mislila. Jaz sem Danuška.

— Cenim te besede in trudil se bom, da jih bom vreden. Nikoli več te ne bi hotel izgubiti... Želel bi ostati s teboj...

— Ravno danes se selim v drugi kraj. Če se ne boš premislil, me lahko vidiš na Velikem trgu. Šla bom mimo. Če ti je toliko do tega... Imela bom spremstvo: dva moška in eno žensko. Če te bom spoznala med mnogimi drugimi, ki bodo tam čakali, ti bom dala znamenje z roko. Sicer pa bodo vsi čakali name. Vsaj z rahlo kretnjo jim bom morala naznačiti, da sem izpolnila obljubo. Brez tega znamenja me ne bi spoznali.

— Jaz bi te zagotovo. Kjer koli, med tisoči...

— Simpatičen si v svoji vnemi. Toda zmotil se boš. Rada bi ti prihranila zadrego, v kateri se boš znašel, ko se boš moral opravičevati.

— Kako le moreš dvomiti... Že leta nosim v sebi tvojo podobo. Moj pogled te je že zdavnaj iskal po železniških postajah in po križiščih velikih cest. Na vsakem potovanju sem upal, da bom tvoj sopotnik. Sedež zraven mene te je vedno čakal. Preden sem zapustil kak kraj, sem s poslednjim pogledom iskal tebe. Morda si se kje zakasnila in bi utegnila priti zadnji trenutek, vstopiti v drug vlak in se odpeljati v smer, ki ne bi bila moja. Računajoč na to možnost, sem vselej nosil s seboj dva vozna listka. Včasih, ko je pričakovanje že prekipelo čez rob vsakdanjosti, sem te celo že videl, da si vstopila. Pomisli, nikoli v moj vlak, vselej v kakega drugega. Pustil sem prijatelje, zanemaril dolžnosti, se porogal spodobnosti in odšel za teboj. Priznam, da je bilo moje ravnanje nenavadno, toda pripovedujem ti zato, da bi vedela, kaj sem bil pripravljen storiti zate.

— Zame? To sploh nisem bila jaz. Morala je biti kaka druga in ti veš, katera... Ne misli, da te jaz ne poznam, vedela sem, da prihajaš po tej cesti. Rada bi se sestajala s teboj le v sončnih dnevih, a priznam, da je to nemogoče. Vsakdo od nas ima še svoje obveznosti. Zato ti dovolim, da me boš videl zvečer, v mraku. Šla bom mimo tebe in za teboj bom na diskreten način, ki se ga moram še domisliti, morda pustila listek z obvestilom, kdaj in kako se bova srečala prihodnjic...

— Nič ne vem o prihodnosti, čeprav se mi zdi, da se tudi v temle trenutku dogaja nekaj, kar bo vplivalo nanjo. Zdaj ko sem srečal tebe, ne bi hotel vsega nadaljnjega prepustiti slučaju. Zvečer, ko te bom zagledal, ti bom stekel na-

sproti in te poklical po imenu. Nič ni nemogoče. Če ne boš hotela zapustiti svoje družbe, te bom spremljal v razdalji nekaj korakov. Vsem ulicam, po katerih boš hodila, bom nadel tvoje ime, dan bo le razmak med dvema srečanjema. Glej, tvoj nasmeh mi pritrjuje... Čakal te bom, čakal, dokler se ne boš odzvala... Zdaj pa, oprosti, tule sem v službi... Zvečer na Velikem trgu...

Molče mu je dala roko in šla dalje po isti ulici, kot da dobro ve, kam je namenjena. Dimitrij je še nekaj trenutkov postal ob marmornem levu in strmel za njo, izpolnjen z neko posebno radostjo, ki še ni imela imena. Ne da bi vedel kdaj, ga je minila utrujenost, pozabljene so bile muke pretekle noči, vse življenje je bilo zaobjeto v enem samem pogledu, v pogledu na vitko žensko postavbo, ki se je izgubljala v daljavi in ki se od trenutka, ko sta se ločila, ni niti enkrat ozrla. To zadnje mu je bilo še posebej všeč, saj ga je prepričevalo, da ima dekle pred seboj pot, od katere se ne misli oddaljevati. To pa je bilo enako tistemu, kar je hotel sam... V tem trenutku pravzaprav niti ni bil več sam... Zdirjal je skozi vežo in po stopnicah navzgor. Kot običajno ni nikogar srečal, slutil pa je, da ga izza priprtih vrat opazuje nešteto bodrilnih pogledov. Zaklical je nekajkrat »dobro jutro« levo in desno, pomahal z roko in lahkotno odhitel v svojo pisarno.

Toda to jutro je bil tudi inšpektor Kos že na svojem mestu. Ker Dimitrij ni bil utegnil pomisliti na to možnost, je nepričakovano, brez trkanja padel predenj. In ne da bi si bil svest svojega ravnanja, je tudi inšpektorju voščil dobro jutro in celo dvignil roko v pozdrav. Namesto odgovora je ta samo kihnil, pri tem pa se mu je obraz razlezel v takšno spako, da je Dimitriju v hipu postalo žal svoje predrznosti. Zamrmral je nekaj besed v opravičilo in izginil inšpektorju izpred oči. Toda presenečenj tega dne še ni bilo konec. Na njegovem stolu je že nekdo sedel. Prvi trenutek ga niti ni spoznal, ker mu je obraz, naslonjen na roke, počival na mizi, razmršeni lasje pa so zakrivali še tisti del, ki ga niso obsegle roke. Od neznanca je puhtel vojaški znoj. Dimitriju se je vzbudil dvom, da prisotnost tega človeka nima kakšnega globljega pomena in da ni morda v zvezi z njegovim položajem v tej hiši. Če ne bi imel več prostorčka, ki bi bil namenjen samo njemu, mar to ne bi pomenilo, da lahko odide, kadar hoče in kamor hoče. Trenutek negotovosti pa je takoj obvladala dobra volja. Poljunil je v roke in se pognal na zaspanca. Zgrabil ga je za suknjič in ga skušal postaviti na noge, a so ga moči izdale. Lahko ga je samo stresel. To pa je že zado-stovalo, da se je neznanec zbudil. Bil je vratar Žorž, resda hudo spremenjen, upadel in orumenel, a vendarle Žorž.

— Ti si? se je začudil Žorž. — Si še tu? Njegov glas je bil tako brezdušno hladen in odsoten, da vprašanja ni bilo mogoče smatrati za šalo. Vendar zdaj ni bilo več jasno, kdo bi se moral komu čuditi. Dimitrij je molčal in nepriza-

deto strmel vanj. Zanimalo ga je marsikaj, vprašanja pa v tem trenutku ne bi bila umestna.

— Kako ti gre? je končno vprašal. Tedaj je namreč že bil prepričan, da je Žorž v stiski in da se zadržuje v njegovi pisarni samo zato, ker bi drugje bilo zanj še slabše. *Izključno iz prijateljskih nagibov*, je razmišljal Dimitrij, pri tem mu pa seveda ni bilo niti najmanj jasno, kaj bi lahko pomenile te besede. Še vedno je dvomil. Končno tudi ni mogel mimo dejstva, da Žorž še vedno sedi na njegovem stolu. Kakor da je tu doma in da je na obisku on — Dimitrij.

— Slabo..., je potrto odvrnil Žorž. — Nekoliko slabše kot ponavadi. Utrujen sem, samega sebe ne razumem več, to je vse... Vendar je zelo logično, to, prav to je najhujše. Povedal ti bom vse, čeprav morda že tudi sam veš. Če se ne motim, si ti v podobnem položaju...

Dimitrijevi pogled je še enkrat naglo zdrsnil po Žoržovi obleki, se zadržal na njegovi drži in obstal na izmučenem, poraščenem obrazu. V mislih je preletel vse sestavine Žorževega položaja, vendar bi bil mogel tisti trenutek z enakim prepričanjem naglasiti podobnosti kot razlike.

— Klicali so me ponoči, je razlagal Žorž. — Natanko opolnoči sem se moral zglasiti v pisarni načelnika Edvina. Pomisli, oni delajo ob vsakem času, le takrat ne, ko jih lahko vidimo mi. Načelnik ni prišel v urad zaradi mene, to mi je dal vedeti takoj, ko sem vstopil. Okrog njega so se gnetli tajniki, referenti in zaupniki. Niti opazil me ni, čeprav me je sam velel poklicati. Stal sem tam, dokler se nisem sesedel. V bližini ni bilo nobenega stola. Vse so bili že rezervirali tajniki in referenti. Sicer pa niso sedeli in tudi jaz ne bi bil smel sedeti... Vendar so oni lahko vsak hip pričakovali, da bo katerega odpustil. Verjetno so bili prav tako izčrpani kot jaz, a jim službena drža ni dovoljevala pokazati svojih občutij. Redek je trenutek, ko lahko stopijo pred svojega predstojnika in se jim ponudi prilika, da lahko napravijo nanj vtis z vso svojo pojavo. Za tak primer se še posebej zlikajo in uredijo pričeske. Lahko se zgodi, da ta ali oni ugaja načelniku, zaradi obleke na primer ali zaradi skrbno izčesane preče. Vsaj približno si lahko zamišljaš, kakšnega pomena je to. Na kratko rečeno: Razumel sem jih popolnoma. Šele zdaj, vidiš, ko sem to glasno izgovoril, se mi je odkrilo, da je bilo pravzaprav vseeno... Opravičeval sem njihovo ravnanje, brez hrupa in s čim manjšimi bolečinami. To pa se je zgodilo ravno tedaj, ko se je načelnik odločil, da spregovori z menoj. Strah pred bolečino me je pognal kvišku nepravi trenutek. Namesto, da bi njegov čevelj prestregel s trebuhom, je zadel v zid. Izpadla je ena opeka. To ga je razkačilo, a čemu te pravzaprav nadlegujem s podrobnostmi... Pri ljudeh na takšnem položaju ne odločajo slučajnosti, vse tisto kar mi je hotel povedati, je bilo pripravljeno že v naprej, premišljeno do zadnje poteze. Njegovo izvajanje je

bilo kratko: Vse, kar imamo, je plod njihovih prizadevanj, plod nesebičnega, požrtvovalnega dela njegove generacije, njenega najboljšega dela. Mi, ki smo prišli pozneje, nismo ničesar prispevali. Točno, kajne? Ker nismo ničesar prispevali, nam je vse skupaj podarjeno. Če smo vsaj malo hvaležni, bomo darove sprejemali molče, brez graje, z zadovoljnim obrazom in z uslužnim pogledom... Če dobro premisliš, je res tako... Leta in leta se tega dejstva nisem zavedal, način, s katerim mi je bilo to sporočeno, pa je bil vseeno grob... Tudi notranje sem bil nepripravljen... Posledice načelnikove ugotovitve so daljnosežne. Midva, to se pravi, ti in jaz (a nama podobnih je na tisoče), nimava tu kaj iskati, brž ko nama izgine z ustnic prijazni nasmeh in iz oči hvaležni pogled... A kaj se bo zgodilo zdaj? Tega ali onega prav lahko mine veselje do smeha. Bojim se, da nimam prav, a v tem trenutku kot že nekaj dni nazaj nagibljem k mnenju, da bi to pravico priznal, če ne že vsem, vsaj nekaterim... Tu in tam se lahko kdo drži kisle. Splošen vtis s tem še ne bo pokvarjen. Si ti pripravljen deliti moje prepričanje?

— Vprašuješ službeno? Če te je kdo poslal... Vseeno. Trenutno se ne morem odločiti, sporočil ti bom pismeno... Moje sklepanje sega dalj od tistega, kar si povedal...

— Prav! Žorž je utrjeno sklonil glavo in nekaj trenutkov molčal. Potem se je znova, očitno z naporom, obrnil k Dimitriju. — Morda sem na napačni poti... Jaz tako ne morem ničesar spremeniti, niti samega sebe ne. O meni je vse znano. Preteklosti nimam, načelnik Edvin me je pobral na cesti... Ves čas sem mu zvesto služil, nisem se rinil v ospredje, vedno sem vedel, kaj mi je dovoljeno in kam spadam. Čemu mi je moral prav on povedati, da mi je vse, kar imam, podarjeno? Ali ne bom nikoli mogel spremeniti svojega položaja? Tega pravzaprav niti ne želim, če me ne bi spomnili drugi... Želim ostati, kar sem, če bi to dovolili in priznali... Kaj praviš, ali mi bodo kdaj dovolili, da bi imel preteklost? Da bi, recimo... Dvignil je pogled v Dimitrija, a njegovo nasršeno čelo ga je odvrnilo od namere, da bi dokončal v sebi že zaključen stavek.

— Še ena možnost obstaja, je iznenada spregovoril Dimitrij. — Načelnikove besede sploh niso bile namenjene tebi, temveč vsem ostalim... Morda je bil to le izraz posebnega zaupanja. Uporabil te je kot sredstvo. In končno, ne delam si nobenih utvar: lahko se mu je to zdel najboljši način, kako svoje mnenje sporoči meni. V tem primeru, Dimitrij je dvignil glas, — sem dolžan izjaviti, da moj primer ni enostavno enak tvojemu. Moja prisotnost ni slučajna.

— Nikar! Nikar! je zakričal Žorž, planil pokonci in si z dlanmi mašil ušesa. Jaz bi tega ne zmoget, razumeš. Podlegel si čenčam, ki ti jih je natvezil Žan. Poznam ga, nalašč me je umazal, da bi omajal tvoje zaupanje. Prekleta je

pretkan, a ti lahko zaupam, da z njim ni nekaj v redu. Tako, po človeški plati. Je pri tebi že poskušal? Vsi ga dobro poznajo. Umazanec zanikrni! Le zakaj mu sploh dovolijo v moško bližino? Mene poglej, dobro me poglej, ali sem podoben sebi?

— Vidim samo, da si prekleto klavrn. Komu si podoben, pa ne vem. Razen tega te prosim, da ne kriči. Inšpektor je morda v svoji sobi in te mora poslušati. Čemu ne izrečeš tiste besede, prave besede?

— Glej, vse te dni, ko me ni bilo, sem se potepal po mestni okolici in se hranil po smetiščih. Iskal sem pot iz tega sveta, na vse načine sem si prizadeval, da bi našel izhod. Razmišljal sem, če bi se vrnil nazaj k očetu. Delal bi v gozdu, oral njive... A sem si moral priznati, da je vse tisto tudi laž. Podoba življenja se kroji drugje... Slejkoprej si na istem. Spoznal sem, da moja slabost izvira iz melanholije in utrujenosti. Trenutek obupa, ki ne more trajati dolgo. Vse tamkajšnje mi je znano in celo desetletje sem hrepenel, da bi prišel sem...

— Zdaj si prepričan, da bi mogel samo še dalje?

— Da. Natanko tako.

— A ne veš niti tega, kje si sedaj.

— Res je, če je to važno...

— Kakršen koli si že, nedvomno nisi sam. Gre za množično bolezen. Prepričan sem pa, da se mene ne bo lotila. Lahko ti zaupam, da mi gre v resnici samo za stvar, za tisto stvar, ki je živela že zdavnaj pred nami in tudi z nami ne bo izginila. V tej luči vse drugo spreminja barvo. Čas in posameznik nista več tisto, kar se ti je še ravnokar zdelo, temveč nekaj drugega. V tebi samem je lek za vse. To, da si se vrnil, še ne pomeni nič. Vprašujem se pa, čemu si se vrnil? Da bi nadaljeval po starem, ali pa si se dokopal do kakega novega spoznanja? In kakšno je?

— Novo ni. Res bom moral, kot praviš ti, pozabiti nase, sprejemati darove in biti hvaležen. Če bom kdaj imel sina, bo v znatno boljšem položaju, kot je moj. Imel bo očetovo preteklost. Tisto, kar zame ni nič, bo njega dvignilo. Moja žrtev bo imela svoj pomen. Tako sem te razumel... Prekleto, kako beži čas... Oglasil sem se le mimogrede. Vedel sem, da je v tvojem kotičku mir, ta pa mi je potreben nadvse... Da ne bi ti morda verjel, da pred kom bežim, da sem se hotel izmakniti, ali da me je premagal obup... Res sem se pritoževal čez svoje predstojnike, a moja narava je takšna, da me včasih spravlja v zadrego. K sreči ne za dolgo. Potem se s še večjo vnemo lotim dela, mesece in mesece delam brez pomisleka in z največjo vdanostjo. Tedaj najdejo v meni vse tisto, kar želijo. Resnično sem jim v veselje. Najbrž me cenijo in mi zaupajo... Pri tebi se nisem oglasil zato, da ti potožim, ampak da se malce pogovoriva...

Kdo pa nima slabih trenutkov? Zaupam ti, vzljubil sem te, ker te spoštujem. Že so mi namignili, da so ti namenili prihodnost prav posebne vrste. Ne bi se čudil, če bi te postavili za načelnika ali vsaj za inšpektorja. Manjkajo ti pravzaprav samo leta... Le tega ne razumem, zakaj se tako obiraš. Namignil sem ti, da te želi spoznati Tilly. To ni bila šala. Morda ti v resnici ne razumeš naših običajev... Njena ponudba je več kot ukaz, a ni ukaz, ni ga treba razumeti kot ukaz. Ukaz še vedno vsebuje nekaj ponižujočega, tega občutka pa ona ne želi vzbuditi pri najnižjih uslužbencih. V njenih obeh je preveč ljubkosti, da jih ne bi bilo mogoče razumeti prav. Vredni so upoštevanja... Več kot to. Edini si, ki se jim nisi odzval. Krivda je seveda na naši strani, ker ti nismo dovolj pojasnili. In glej, zgodilo se bo, kar se ni še nikomur od nas, obiskala te bo sama. Vsak hip jo že lahko pričakuješ. Moje obvestilo je popolnoma uradno in ima samo ta namen, da se lahko primerno pripraviš. Verjetno bo zahtevala kratko poročilo o tvojem dosedanjem delu. Potreboval boš tudi stol, kamor jo boš posadil. Ona ne more stati in tudi zate bi bilo preveč utrudljivo, če bi moral čakati, da odide. Pogovorila se bosta iz oči v oči. Kot dva...

Tedaj je v zvočniku zahreščalo, kot da bodo iz njega ravnokar planili še neurejeni zvoki vojaške koračnice. Že je bilo slišati bobne in činele, pihala je še dušil trušč. Žorž je bil že ves preplašen. Hitel si je zapenjati suknjič, urejevati samoveznicu in ravnati hlače, istočasno pa si je z eno roko že gladil mastne štrleče lase. Zvočnik je utihnil, preden je bilo mogoče zaznati melodijo. Takoj zatem je že potrkalo na vrata. Žorž je zviška planil nanje, jih odprl in se globoko priklonil. Ko so se vrata zaprla, Žorža že ni bilo več v sobi, pred Dimitrijem je stala Tilly. Ko je dvignil pogled, se je zavedel, da se je v sobi nekaj spremenilo. Še nikoli dotlej občuteni hlad je napolnil vse kote. Čas je enostavno izginil. Glave ni mogel več premakniti, jezik mu je zdrsnil globoko v žrelo. Občutek o usodnosti tega trenutka ga je vsega prevzel. Vendar to ni bil strah, temveč nekakšna potrditev davnih slutenj, ki so obsegale vse njegovo bistvo, vse njegovo življenje od začetka do kraja. Bil je to eden tistih trenutkov, ko je nepomembno pravzaprav vse. Ko se je končno le obrnil, da bi sledil Tilly, ki se je medtem že sprehajala po sobi, je zdrknila z njega vsa teža, zavedal se je popolne praznine. Zaman se je skušal nasmehniti, da bi jo pregnal tudi s svojega obraza, nanj si ni mogel priklicati niti žalosti. Zavedal se je pa, da kljubuje. Ko se je Tilly ozrla vanj, se ji je celo že rahlo priklonil. Še vedno pa ni vedel, kakšna je pravzaprav ona. Končno se je Tilly ustavila. Gibko se je posadila na njegovo mizo in mu pomignila, naj sede. Razdalja med njima ni bila večja kot pol metra. Njeni gibi so bili neslišni, Dimitriju je celo zastal dih, polagoma se je vdajal prepričanju, da je ženska prijetnejša, kot je pričakoval. Še pravi čas, da ga je prehitela, se je oglasila ona:

— Nisem si mogla kaj, da te ne bi obiskala. Slabost, priznam. Vem, da je ne boš izkoristil zoper mene. Ne bodi presenečen, če govorim popolnoma odkrito. Že zdavnaj te poznam in mnogo sem si prizadevala, da bi prišel k nam. Ne skušaj ugovarjati. Vem, da si tudi ti storil vse, da bi se to zgodilo. V tem ni nič osebnega. Popolnoma je v skladu s stvarjo, ki ji služiva oba. Kot vidim, si se tu že kar udomačil. Seznanil si se s sistemom našega poslovanja. Prepričana sem, da je organizacija napravila nate kar najgloblji vtis. Popolnost, ki smo jo dosegli v tem pogledu, je lahko drugim za vzgled. To seveda tudi je... Da te morda niso presenetile naloge, ki jih izpolnjuješ? Le brez skrbi. Če spoštuješ navodila, se mora zgoditi vse, kar je predvideno...

Dimitrij je poslušal, a ni razumel. Ko je tako sedela v njegovi neposredni bližini, oblečena v grobo, a tesno se prilegajočo obleko, ni bilo mogoče spregledati oblik njenega telesa. Te so bile po splošnih merilih vredne upoštevanja. Zlasti noge, razgaljene nad kolenom in obute v temno rjave škornje. Toda Dimitrijevičev odnos do vsega tega je bil popolnoma neoseben. Skušal si je le zapomniti nekatere podrobnosti, kot da jih bo moral sporočiti dalje... Zdaj je lahko razbral že tudi podrobnosti na njenem obrazu. Za hip je pomislil, kaj skrivajo obarvani, malomarno počesani lasje, a le za hip... Oči same niso izražale ničesar, čeprav so bile temne kot njena obleka. Ustnice je imela tanke in dolge, po licih pa nekaj peg, ki so spominjale na umazanijo. Toda nos bi utegnil biti lep, zobje pa so naravnost blesteli od zdravja in beline. Kdorkoli: Vtisi o tej ženski so si močno nasprotovali. Privlačevala in odbijala je obenem. Izžarevala pa je neki mik, ki se mu ni bilo mogoče upirati. Obenem pa je verjel, da bo to vseeno poskušal. Sklenil je, da jo bo skušal preslepiti. Hotel ji je zaupati, da ji bo služil z vsem žarom svoje mladosti, ko ga je neki notranji glas poklical k podvojeni opreznosti in ga odvrnil od te namere. Dopovedoval mu je, da ga bo ta ženska pogubila in da si tega pravzaprav ne more želeči, prepričeval ga je, naj si vtisne v spomin znamenja, ki so kazila lepoto njenega obraza, da bi jo kasneje v vsakem pogledu razvrednotil in pretrgal tisto vez, ki ga je vezala nanjo, še preden jo je osebno spoznal. Zaman. Sebe ni več mogel spraviti v stanje negotovosti, bil je sproščen, čutil je olajšanje, a nobenega razloga zanj. Smehljaj se je, ker je želel pokazati veselost ali vsaj brezbriznost. Nedvomno je bila Tilly nekoč lepa. Če je bila zdaj njena lepota že nekoliko odtujena in zastrta, to je bila njegova krivda. Pripisoval jo je svojemu odnosu do sveta in do samega sebe. V njem samem se je odpiral prepad, ki ga misel še ni bila premostila. To sta vendar bili dve stvari: vzvišeni cilji, ki jim je hotel služiti, in zavest, da bo končal s to žensko. Kdo je pravzaprav on?

Tilly pa je že nadaljevala svoj samogovor:

— Poiskala sem te, ker boš deležen moje posebne pozornosti. Ne zahvaljuj se mi! Sebična sem in vse to počenjam zaradi sebe. Ne, zdaj ne več. Sploh ne... Ah, dragi moj, saj dovoliš, da te tako kličem, ti ne veš, kakšno je življenje. Prišel si iz nekega drugega sveta, veliko hrepenenje nosiš v sebi, usoda pa te je napotila k nam. Prepričan si, da izpolnjuješ veliko poslanstvo, razmere, ki si jih našel tu, pa so te najbrž potrle. Nič ne de. To se dogaja nam vsem. Važno je, da si tu... Srečna sem, da si tu... Oprosti, še ganjena bom... Ne bom te več nadlegovala, zdaj boš govoril ti. Niti do besede ti ne pustim...

Dimitrij jo je seveda ves čas opazoval. Preden je končala, se je v njenih očeh res zablestelo nekaj motnega, vendar solze niso kanile. Žalost pa je prehajala tudi nanj. Smehljaj se je vse bolj in bolj prisrčno, dvignil je roko, kot bi jo hotel položiti v njeno naročje. Ona pa se je sklonila k njemu in ga pobožala po laseh.

— Skoraj ga ni dne, da mi o tebi ne bi kaj pripovedovali. Naprosila sem vse, ki prihajajo v stik s teboj, da mi sporočijo sleherno tvojo besedo. Nad tem si morda začuden... A ženska, kot sem jaz, v mojih letih in na mojem položaju, vse zadeve svojega srca jemlje kar najbolj resno, sicer prav lahko postane smešna. Ne želim, da bi se mi posmehovali. Čas beži, rada bi doživela še konček neskajljene sreče, kolikor je to sploh mogoče. Vem, da te je ljubilo že nekaj žensk, kajneda?

— Tega ne bi mogel trditi z vso gotovostjo.

— Ene pač ne boš mogel utajiti. Videli so jo, ko je postajala na stopnicah... Odkar si tu, je že nekajkrat prišla. Je še vedno nisi pozabil?

— Res, vrača se. Spomin nanjo ne bo nikoli popolnoma zamrl. Kajti ona je del moje mladosti. Pripada času, ki je za vselej izgubljen. Čustvo, ki ostane za vsem nepovračljivim... Malo je vzporednic na življenjskih poteh, vse več je križišč. In nekega dne se zaveš, da se ne moreš vrniti. A čemu pojasnjevanje? To je tisti del osebnega življenja, ki ne more vzbujati uradnega zanimanja.

— Kako zelo se motiš. In tudi ne... Najin razgovor izključuje javnost. Je povsem prijateljski izraz mojega zanimanja zate... Ženska sem, in če se stisnem k tebi, ne boš trdil, da ti nisem vsaj malo všeč... To pa mi boš moral razodeti sam. Uporabila bom vsa sredstva, s katerimi razpolagam, da bom to dosegla... Potem ko si spoznal, da moraš zapustiti tisto žensko...

— Mladost in tisti kraj...

— Ko ti pravzaprav ni preostalo nič drugega, si se namenil k nam. V brezizhodnem položaju, iz obupa morda...

— Že kraj sam...

— Vsi kraji so enaki. Ljudje jim dajejo barvo.

— In cilji, ki si jih zastavljajo. Njihovim ciljem nisem mogel služiti. Zato so me izgnali. Klatil sem se po deželi in spoznal, da je povsod enako. Cilji so seveda različni. Povsod izključujejo tiste, ki se ne podreajo. — Verjel si, da je pri nas drugače...

— Ves čas sem z enim svojim delom pripadal vam. Spoštoval sem vašo veliko odločitvev, a sem še dvomil in omahoval. Kolikor bolj je v meni raslo spoznanje, da imate samo vi prav, toliko bolj je naraščal odpor do drugih. V razmerju s tem odporom so me oni izključevali, čeprav so navidez pripadali vam. Res sem tu, ker mi ni preostalo nič drugega, a to možnost sem izbral sam. Nikakor ne more služiti za očitek...

— Če ne bi tega trdil že marsikdo, ki se nam je pridružil iz obupa ali docela preračunljiv...

— Preračunljivo? Moj račun je zelo preprost, prepričan sem, da tudi sprejemljiv: Dajem vse, ne zahtevam ničesar.

— Že sprejemaš. Naše zaupanje, novo okolje, prihodnost, na katero upaš. Uspeh, ki si ga obetaš... Mojo osebno naklonjenost... Vidiš, ti si kriv, da sem se tako zagovorila...

— Darovi morda... Opozarjam, da ne bom hvaležen zanje...

— Kot doslej, boš tudi vnaprej užival vso mojo podporo... Zadnje dni so te hudo zasipali z delom, a o tem raje molčiva. Zanima me, kako ti je všeč okolica?

— Doslej še nisem utegnil ven iz mesta.

— Na službo mislim, na tovariše, na predstojnike. Te morda vznemirja njihova strogost...?

— Novinec sem, nič od tega še nisem utegnil presoditi.

— Res? Prav ničesar? Pa Žan in Žorž, nista nadležna? Imej razumevanje za njune težave. Hudo sta zaposlena. Vse ostalo so malenkosti, brez pomena... Žorž je morda malce primitiven v svojih prijemih, Žan pa je nasprotno nekoliko presladek...

— Zaenkrat se še ne bi pritoževal niti čez enega niti čez drugega.

— To pomeni, da se tudi pozneje ne boš.

— Zanima me pravzaprav samo delo.

— Si že spoznal kakšno družbico v našem mestu? V tem pogledu bo pač najbolje, če bova drug do drugega popolnoma odkrita. Zamolčal mi ne boš niti najmanjše podrobnosti.

— Spoznal sem neko dekle.

— Ime ji je...

— Še ne vem.

— S čim se ukvarja?

— Nisem je vprašal.

— Danes zjutraj?

— Da.

— Sporočil mi boš o njej vse, kar boš vedel. Dokler je ne spoznaš, se izogibaj javnosti. Ne želim, da mi delaš sramoto. Se je zaljubila vate? Kaj pravzaprav nameravaš z njo?

— Pomeni mi več, kot bi mogel v tem trenutku povedati.

— A jaz? Pozabil si name. Ne delaj si utvar.

Dimitrij je molčal.

— Prav. Poiskala te bom vsak dan. Sam se najbrž ne bi nikoli oglasil. Dokler te ne bi prignala stiska... Vseeno ti želim... O, midva se bova že še sporazumela! Mimogrede... Dela ti ne dajo nikakega?

— Pač. Belim si glavo.

— Glej, glej! In spoznanje?

Na Dimitrijevem obrazu ni trenila niti mišica. Njegov pogled je bil jasen, miren vse dotlej, dokler ni ona odmaknila svojega.

— Čakam novih nalog, je dejal strogo in glasno. Medtem je opazil na njenem obrazu nekaj gub, ostrih in pokončnih, ki so bile ves čas razgovora enako na preži.

Tilly mu je ponudila toplo, mehko roko. Ob njenem dotiku ga je po telesu spreletela prijetna vročica, ki ga je omamljala in krhala ostrino njegovega opazovanja. Tilly je to najbrž opazila, pa je na njegovo roko položila še svojo drugo dlan. Ko je odhajala skozi vrata, se je še vedno smehljala, ko pa so se vrata zaprla, ni za njo ostalo nič. Kot da obiska ni bilo. Dimitrij je zakopal glavo v dlani in čakal na znamenje z zvoncem.

Namesto zvonca pa se je znova oglasil zvočnik. Isti glas ga je pozval dvakrat zaporedoma. Tedaj se je nenadoma vzbudila tudi njegova pozornost, obrnjena nazaj, v tisto, kar se je bilo malo prej zgodilo, a se je na skrivnosten način tudi povsem izmaknilo njegovi presoji. Glasu ni spoznal in tudi ni vedel, kdo ga kliče. Občutek dolžnosti ga je pognal kvišku. Planil je v inšpektorjevo sobo. Inšpektor Kos ga je že pričakoval. Sedel je pri svoji mizi in listal po zajetni mapi, po eni od tistih, ki jih je nekaj dni poprej občudoval Dimitrij. Spričo tega obraza je Dimitrijeva vnema nenadoma postala popolnoma neumestna.

Roke, še ravnokar pripravljene, da bi nekaj zgrabile, so mu nemočno padle ob telesu, dušila ga je sapa, kajti pričakovanega napora ni bilo. Trenutek zatem je tudi že opazil, da se inšpektor — hahlja. Hahlja popolnoma neuradno.

— Sedi, sedi, ga je vabil, a Dimitrij ni opazil nobenega stola, razen tistega, ki ga je zavzemala predstojnikova oseba. Stopil je samo korak bliže, a še tega mu je bilo takoj žal, kajti inšpektor je z bliskovito kretnjo zaprl mapo, jo potegnil tesno k svojemu trebuhu in se z obema rokama naslonil nanjo. Izraz njegovega obraza pa se medtem ni niti najmanj spremenil.

— Zdaj si jo dobil, ljubico, je rekel nekoliko posmehljivo. — Prijetna zadevica, kaj?

Dimitrij je samo bolščal vanj. Ni bilo časa, da bi se povprašal, čemu pravzaprav ta ironija.

— Mapica, ki sem jo čakal, je pojasnil hip nato, še vedno z dvoumnim nasmeškom. — Tvoja mapica. Vse je notri, prav vse...

Dimitriju so besede zvene le kot očitek.

— Nimam se česa sramovati, je odvrnil suho. — Vse je zelo jasno...

— Da in ne. Po tvoji lastni presoji, morda...

— In po čigavi ne?

— Počasi. Ne prehituj samega sebe. Si kdaj razmišljal o tem? Končna sodba, da, to je nekaj izven tvojega ali mojega območja...

— Čeprav je to skrivnost, bom končno le moral zvedeti, komu pripada.

— Preveč vprašuješ, da ne bi ničesar zvedel. Navsezadnje boš hotel slišati še tisto poslednje. Kako kaže? Že vnaprej te opozarjam, da ti bom odgovoril, če boš res zbral toliko nesmiselnega poguma. Spoznal boš, da nisem niti malo sentimentalen in da imam poleg tistih lastnosti, o katerih so ti že pripovedovali, še druge... Fant, izkušnje ne rastejo z leti, toda jaz te ne podcenjujem zaradi tvoje mladosti. Sploh te ne podcenjujem. Morda nasprotno. Prebral sem, kar je o tebi znanega, kakor tudi domneve naših daljnih tovarišev. Vprašaj, čemu oklevaš?

— Nekajkrat sem že priznal in zdaj ponavljam, da me to resnično ne zanima. Ne živim od preteklosti, niti zaradi nje. Prepričan sem, da mi pripada mesto v sedanosti...

— Takšno prepričanje je seveda možno... A se je vseeno sramuješ...

— Česa?

— Imenuj jo sam.

— Kar počenjate, ni niti najmanj bistro.

— O, vem, Tilly te je zgrabila z druge strani. Ženska je, čeprav že nekoliko v letih. Zmehčala te je na svoj način. Glej... Zdaj se je inšpektor povsem zresnil in s pogledom celo obvisel na vratih, ki so vodila na hodnik, kot bi se hotel prepričati, če za njimi kdo ne prisluškuje. — Vse je nekoliko drugače, kot se zdi. Na razpolago so mi vsa sredstva. Če jih izbiram, imam za to globlje, intimne razloge, pogojene s spoznanji, ki ti jih ne morem razlagati, kljub temu da ti popolnoma zaupam. Popolnoma, seveda, a kaj je to? Napravil bom preprosto zaključek: Znašel si se v zagati, pa si se nekako iz obupa vrgel na to. Služiti hočeš velikim ciljem, ker nisi našel majhnih. Da jih nisi našel, to je pravzaprav nesreča, tvoja in naša. Obupanci gredo do kraja. V svoji doslednosti povzročijo mnogo gorja. Škodujejo, ne glede na to, kateremu gibanju se pridružijo in za kakšne cilje izgorijo...

— Vi gotovo ne dvomite o upravičenosti svojih vprašanj. Uživajte v prepričanju, da imate prav. Nič nimam zoper vaše igre, le udeleževati se jih ne mislim. Predpostavljajva, da ste tu zato, da vam sledim. Kaj želite doseči? Sporočite mi vaš sklep. Tako si bova prihranila marsikateri ovinek. O notranjih pobudah razpravljate. Zakaj samo o mojih?

— Stvar je taka... Inšpektor se je sklonil nizko nad mizo in skoraj šepetal. — Naložene so ti nekatere preizkušnje, ki niso meni nič manj zoprne kot tebi. Če bi imel tvoja leta, če bi bil prost, kot si ti, ne bi mnogo pomišljal... Tako pa... Vezi... Družino imam. Opravljati moram svojo dolžnost. Sklonil se je še niže: — Že zdavnaj so opazili, nadzorujejo me, niti koraka ne morem napraviti, da me ne bi zasledovali. Prav zato te razumem. Kar delam, je res igra, toda tu je vprašalnik, ki ga bom moral izpolniti, ko bo najin razgovor končan. Ne verjemi, da ti hočem pomagati, nimam razlogov zato, a tudi za kaj drugega ne. Zakaj je šla Tilly skozi mojo sobo? Da je lahko vrgla kratek pogled na mojo mizo. To ji zadostuje.

— Nadaljujva s vprašanji.

— S kakšnimi vprašanji?

— Sami ste omenili vprašalnik.

— Da. A tam ni nobenih vprašanj. Moral jih bom šele sestaviti, kar pa je vražji posel... Zame in za vse druge zelo važen. Od njega je odvisen najin položaj. Ti si vse zelo poenostavil. To je zanesljiv znak modrosti. Nočem ti nasprotovati, zato ne bom trdil, da bi bilo mogoče z največjo pokvarjenostjo doseči kaj drugega. Hotel bi enostavno delati... Ne čutiš, kako je to naivno?

— A resnično. Priznali boste, da obstaja še nekaj drugega, razen naju dveh.

— Da. Tu so načelniki, drugi inšpektorji, sekretarji, referenti...

— In poleg njih...?

— Misliš na Tilly? Na mesto?

— Ne. Mislim na namen, zaradi katerega se združujemo, zaradi katerega smo tu.

— Kako zelo se motiš. V tejle sobi sva prisotna samo ti in jaz. Res, da obstajajo še drugi, a so v sosednjih prostorih.

— Toda čemu sva tu?

— Res. Čemu? Že vem! Kje pa naj bi bila? V kakšni drugi pisarni? Na ulici? V predmestju ali celo na deželi? To bi bila romantika. Povsod tam so že drugi, povsod, kjer mora kdo biti. Redki so na dnu reke, haha.

— In smisel?

— Vem, kaj misliš. Marsikaj sem že doživel, toda na smisel še nisem naletel. To je gola izmišljotina, s katero se krmijo takšni rumenokljunci, kot si ti. Nihče si ne drzne, da bi meni tvezil kaj podobnega ... Tedaj pa je inšpektorjev obraz nenadoma posinjel, na čelu in na sencih so se mu pojavile debele kaplje znoja, dihal je sunkovito in bolešno, z izrazom, v katerem sta se mešala okrutnost in strah. Dimitrij je napravil korak proti mizi, da bi mu pomagal, če slabost ne bi popustila. Inšpektorjev spremenjeni pogled pa je bil tako divji, da ga je prikoval na mesto. Še naprej pa sta motrila drug drugega.

Nekaj trenutkov kasneje je inšpektor planil izza mize, se z vso težo svojega obilnega telesa zaletel v Dimitrija ter ga ovil z rokami in nogami. V hipu sta se znašla ob oknu, zahreščalo je steklo in se sesulo Dimitriju za hrbet in za obleko. Po vratu in po plečih je začutil skeleče rane. Z enim očesom je zaznal odprtino, ki je zazijala za njim. Iluzija temno modrega neba je bila razbita. V sobo je silila vsakdanja sivina, razgled so omejevali visoki zidovi sosednjih stavb, nekje globoko spodaj je slutil ozko betonsko dvorišče. Ob misli, da bi utegnil ravno kar zaplavati skozi odurno meglo in pristati spodaj na mreži cestnega kanala, ga je nekoliko streslo. Koliko je dopuščal kratek odlomek časa, ga je prešinila zavest, da se boji manj, kot je pričakoval. Takšen konec bi bil zanj pravzaprav naraven. Nanj je pristal že tedaj, ko se je odločil, da bo dal svojemu bivanju globlji smisel. Če je bila za dosego tega cilja potrebna žrtev, je moral pristati tudi nanjo. Druge možnosti ni bilo. Z življenjem dokazovati, da ni globljega smisla, bi bilo zanj nevzdržno. Nesmisel, ki ga je občutil, je bil toliko večji, kolikor je nanj deloval ... Inšpektor ga je z gornjim delom telesa že potiskal skozi okno, ko se je Dimitrij še trudil, da bi razumel njegovo dejanje. Med njima ni bilo nobenega osebnega odnosa, vsaj on ni vedel zanj. Nujnost nju-nega spopada je morala vznikniti nekje drugje. Kje, ni vedel. Časa za ugibanje pa ni bilo več. Z nogami je že mlatil po zraku ...

Prav tako iznenada, kot ga je inšpektor napadel, je tudi spremenil svojo namero. Potegnil ga je nazaj v sobo, njegov železni objem je popustil. Nekako v zadregi je stal pred Dimitrijem in si urejal gube svoje obleke. Potem pa je že skočil k pisalni mizi in se vrnil z velikim kosmom bele vate in stekleničko joda. Z očetovsko prizadevnostjo je začel slačiti Dimitrija in mu razgalil rane, ki jih je prizadejalo razbito steklo. Dimitrij mu je pomagal z običajno mirnostjo. S skupnimi močmi sta prekrila razrezano kožo in zaustavila krvavenje. Dimitrij ni čutil nikakih bolečin. Od časa do časa je pogledal inšpektorja, ki je zdaj slonel na svoji mizi, si zakrival obraz z dlanmi in prizadevno hropel. Morda je hotel jokati. Dimitriju se je tako zdelo, a kaj se v resnici dogaja, ni vedel.

— Še nikoli se mi ni zgodilo kaj podobnega, je spregovoril inšpektor, ne da bi dvignil pogled. Vedno sem poznal mero, znal sem se zadržati. Ali lahko uganeš, zakaj te nisem treščil na dvorišče? Veš, prepričal si me, da pri vsej stvari nisi kaj prida prizadet. V drugem svetu živiš in naše skrbi so ti malo mar. Ali se sploh zavedaš, kaj sem tvegala s svojim pripovedovanjem, z odkritostjo, ki ne bo nikomur koristila, ker si ti slep in je ne boš znal uporabiti. Meni bi pomenila dokončno razrešitev vseh protislovij, v katera sem zapleten, in to bi bil tudi moj končni propad. Če bi verjel, da bi te mogel ganiti, bi se zdajle spustil pred teboj na kolena. Da, na kolena! Z eno samo kretnjo me lahko uničiš. Stisni! Tvoja hladna usmerjenost mi je razburila kri. Ne trpim je, razumeš. Pripovedujem ti prijazno, ker se te ne upam več sovražiti. Kaj boš storil zdaj? Vrata načelnika Stenovica so druga na desni, na koncu hodnika čaka načelnik Edvin. H kateremu boš stopil?

— To slišim prvič, je neprizadeto odvrnil Dimitrij. — Rane od stekla pa se zdravijo dokaj hitro. Čutim, da se že zapirajo. Toda okno ni več, kot je bilo. Ves izgled vaše sobe se je spremenil. Glejte, megle je že do kolen...

— Do kolena... je odsotno, pritajeno ponovil inšpektor Kos. — Kaj bova storila? Dvignil je glavo. — Zagotovim ti, da bom tvojo vprašalno polo izpolnil kar najbolj korektno. Lahko računaš name... Očetovsko bom ravnal s teboj. Prestregel bom vse udarce, ki jih bodo namenili tebi. Star sem že, naj me bijejo... Če boš imel kakšno željo, ti jo bom izpolnil... Če boš želel ostati sam, ne bom nikomur dovolil, da se ti približa. Mirno boš lahko sedel v svoji sobi, in če te bo zamikalo, se boš lahko tudi zleknil. Kar po tleh... Službeno dremanje odtehta vsako drugo. Miren boš, vsiljivci ne bodo mogli k tebi, oprosti, a tudi mi bomo varni pred teboj. Zdi se mi, da se vendarle ne moreš zavedati svoje krivde. Kriv nisi pred seboj, temveč pred nami.

— Kriv?

— Nered vnašaš v ustaljeni tok stvari. Rušiti hočeš navade, ki temelje na dolgoletnih izkušnjah.

— Samo zadnje mi je novo, vse ostalo sem že slišal... Perpričan sem, da gradim...

— Seveda! Jaz sem popolnoma na tvoji strani. Prav zato ti pripovedujem vse to, le najtesnejše sodelovanje lahko rodi uspeh, za naju in tudi za druge...

— Splošno korist ste pravkar zanikali.

— Priznaval jo bom, če ti tako želiš...

— Da, je pritrdil Dimitrij. — Mnogo pričakujem od vas. Pozabiva, kar je bilo. Tu je moja roka...

Podala sta si desnici in jih nekaj trenutkov krepko stiskala. Zadovoljstvo se je vrnilo na njuna obraza in Dimitrij se je kmalu nato že lahko vrnil v svojo pisarno. Ni mu preostalo dosti časa za oceno vsega, kar je bil doživel pri inšpektorju, zato se tudi ni mogel odločiti, katerim njegovim besedam bo verjel. Še se je zvijal od bolečin in si ogledoval rane. Bile so dosti globlje, kot se je zdelo prej, in pogled nanje ga je razoroževal. Seveda ne za dolgo in le dotlej, dokler se ni spomnil na domenek z Danuško. Kakor hitro pa se je domislil nje, pa se je tudi že oglasil zvočnik. Klicali so ga.

Planil je v načelnikovo sobo, a tam ni bilo nikogar. Vrata na hodnik so bila samo priprta. Pokukal je skozi odprtino. Tedaj so ga vrata nenadoma udarila po nosu. Zameglilo se mu je pred očmi, skoraj se je sesedel.

Vstopili so trije moški, dva od njih je spoznal po glasu, bila sta inšpektor Kos in načelnik Stenovic. Ko je odprl oči in si začel brisati kri, ki mu je tekla iz nosa, je videl tudi tretjega. Na videz kaj neznatna pojava. Majhen, suh a žilav. Oblečen v črno, z negibnim pogledom, ki se mu je Dimitrij rad izmaknil.

— Z načelnikom Edvinom bomo imeli kratek delovni sestanek. Pisal boš zapisnik, je rekel inšpektor in mu vrgel s svoje mize nekaj listov papirja in svinčnik. Oboje je ujel v zraku. Potem se je oziral okrog, kam bi sedel. Iz inšpektorjeve mize sta se sicer prikazala dva stola, a sta bila namenjena gostom. Ker se zanj ni nihče zmenil, se je odmaknil v kot, sedel na tla in si položil papir na kolena. — Zadeva o kateri bomo govorili, je strogo tajna. Opozarjam na obvezno molčečnost...

— Zanima me samo bistveno, je strogo pripomnil načelnik Edvin. — Vi, načelnik Stenovic, radi dramitizirate svoje podvige, čeprav cenimo vašo podjetnost. Hočem dosledno objektivno poročilo. Objektivno toliko bolj, ker moram o zadevi poročati na pristojnem mestu. Vaš uspeh je obenem tudi neuspeh. Skromnost ga bo samo podčrtala. Torej... Inšpektor, vi pa boste sestavili komisijo, ki naj si uplenjeni primerek strokovno temeljito ogleda in sestavi posebno poročilo. Verjetno ne bom dovolil njegove uporabe. Odstopili ga bomo našemu službenemu muzeju.

Načelnik Stenovic si je medtem že pripravil beležnico. Dimitrij ga skoraj ni več prepoznal. Obraz se mu je razlezel od zadovoljstva, uslužno je pritrdjeval načelniku Edvinu in z odprtimi usti nestrpno pričakoval, da bo mogel do besede. Ko mu je bilo to dovoljeno, se je iz njega kar usulo:

— Zgodovina te akcije je opisana, to so opravili tovariši. Jaz se bom omejil na dogodek sam... Kot že veste, sem se sedemnajstega zjutraj, še v mraku, odpravil z izbrano ekipo proti kraju, kjer nam je bilo sporočeno, da se skriva... Naš poseben oddelek mu je bil že mesece in mesece za petami. Jasno, do živega mu niso mogli... Pohod je bil do skrajnosti utrudljiv. Kljub temu letnemu času, je bila trava po polju visoka... Kaj je trava, veste? Prav! Megla je ležala nizko, rosilo je nepretrgoma. Poti na tistem kraju ni. Odvisni smo bili od našega vodiča, a se nismo povsem zanesli nanj. Skrbno smo ga nadzorovali in ga niti za hip nismo spustili iz oči. Vse na okrog močvirje, in če bi samo za korak krenil s poti, si izgubljen. Tega si nisem mogel dovoliti, preveč cenim ljudi. Krasni fantje, mirni, oprezni, izvežbani, mojstri svojega poklica. Denar, ki smo ga vložili vanje, ni izgubljen. Začelo je močnejše deževati. Večina je bila tisti teden že dvakrat ali trikrat zunaj... Ob sedmih nič smo se približali točki T. Označena je na zemljevidu, ki ga bomo predložili. Oprezno, pripravljeni na vse, smo obkolili Mesto S. Od točke T je oddaljeno dobrih pet metrov, leži pa na samem bregu reke, ki je bila to jutro proti pričakovanju toliko čista, da je bilo mogoče videti predmete v globino enega metra. Ker tam voda ni globoka niti toliko, je zadostovalo. Ob osem nič smo se prihuljeno nizko k tlam odplazili v napad. Potem veste, kako je... Negotovost, ki hromi telo. Vse misli osredotočene v eno samo... To so tisti negotovi trenutki, ki se vlečejo v nedogled. Občutek za čas izgine. Če bi imel le najmanjše upanje na uspeh, bi še nekako prenašal... Tako pa, saj veste, kolikokrat smo že poskušali, vselej brez uspeha. Napetost raste, vsak hip se lahko pripeti... Pisar, ki je ležal ob meni, je sproti zapisoval: osem deset, nič novega. Osem trinajst, v pričakovanju. Osem petnajst, enako. Osem sedemnajst, neznatno premikanje, ki bi utegnilo kaj pomeniti. Obrazi mož so odločni. Vseeno, nič. Še vedno nič. Tako do osem petnajst. Vmes je sicer bilo nekaj običajnih trzajev, a to je bil bolj plod fantazije kot pa resnično premikanje... Tedaj mi je vlaga prodrla do kože. Kljub predpisani obleki sem bil izpostavljen nevarnosti, da začnem drgetati od mraza. Odločil sem se, da bom nekaj ukrenil. Dvignil sem se in se po mili volji pretegnil. Veste, kaj to pomeni... Možje so bili divji. Prepričani, da je vsega konec, da je akcija propadla. Skozi grmovje sem se prerinil prav do vode. Nič ni bilo mogoče videti... Zavedal sem se, da mi grozi neuspeh, ki bi ga moral težko plačati. Saj ne gre za ugled... Kdo bo morda trdil, da sem skušal rešiti, kar se je dalo rešiti, toda na tem mestu lahko izjavim,

da se je vse odvijalo po načrtu, ki sem ga že dolgo pripravljaj. Ukazal sem, naj pripeljejo čoln. Ko so izpolnili moj ukaz, sem se previdno spustil vanj in zaveslal... Tedaj sem ga zagledal. Ždel je v plitvi vodi. Tik pod bregom. Od vrha ga sploh ne bi mogli opaziti. Psihološko je bil že premagan. Slutil sem, da se bo vdal. Gledal me je zabodeno, na beg niti ni več računal. Ko me je zagledal, ga je obšla slabost. Gotovo je vedel zame. Mesece in mesece smo ga zasledovali. Prihajal sem vse bliže in bliže. On pa miruje, niti gane se ne. Približam se mu na tri korake. Bliže ne morem. Še vedno je tam. Popolnoma strt, premagan. Počasi se obrne na hrbet. Breg ne dovoljuje, da bi se mu približal še bolj. Z roko ga ne dosežem. Zakličem svojim možem, naj mi vržejo kamen. To je bila edina nepremišljenost, ki sem jo zagrešil. Moral bi bil vedeti, da tam sploh ni kamenja. Nejevoljno so mi odvrnili, da mi ne morejo pomagati. Zahteval sem kol. Enako brez uspeha. Potem se domislim, da eden od naših nosi v nahrbtniku ročno blagajno, službeno sicer, a edini težki predmet, ki je pri roki. Na zahtevo so mi jo izročili. Na njihovih obrazih sem bral, da ne upajo na uspeh. Toda jaz sem se zavedal usodnega pomena svoje odločitve. Zadeval sem nanj blagajno s takšno silo, da se je zarila globoko v blato in je ne bo nihče več izvlekel. Zadel sem ga. To je vse. Potem ga je voda sama prinesla k čolnu... Tako se je končal podvig...

— Vse velike stvari so preproste, je vzhičeno vzkliknil inšpektor Kos.

— Resnično, je pritrdil Edvin. — Mojstrsko ste izvedli sleherno podrobnost. Čestitam. Predlagal vas bom za odlikovanje. Tiste formalnosti glede ročne blagajne bom uredil sam... Res imenitno, čestitam...

— Zdaj, ko je uradnega dela takorekoč konec, mi dovolite, da še nekoliko ustrežem svoji privatni radovednosti. Bilo je preveč imenitno, da si ne bi želel zapomniti vseh podrobnosti. Tako, čisto med nami, to ne gre v zapisnik, načelnik Stenovic, ali vas ni zamikalo, da bi pojedli tega klina? Bil je eden zadnjih, če ne zadnji v naši reki.

— Ne, ga je odločno zavrnil načelnik Stenovic. — Nikakor ne. Je že smrdel. Pa tudi prevelika redkost je, da bi ga uničili. Čaka ga bolj imenitna usoda. Pustili ga bomo zanamcem na ogled.

— Točno, je priedil načelnik Edvin. — V tem je veličina našega podviga. Jutri pričakujem izčrpnjše poročilo. Ob sedmih v moji pisarni.

Načelnik Edvin je vstal in hip nato sta se dvignila tudi Stenovic in Kos. Spremila sta ga na hodnik. Medtem je zazvonilo. Kos se je vrnil, iztrgal Dimitriju popisane papirje in z njimi znova izginil na hodnik.

Dimitrij je bil zdaj prepričan, da je prost in da mu je dovoljeno več kot prej. Dovolil si je dolg pogled na inšpektorjevo mizo. Na predalu je opazil ogromno

ključavnico, podobno napravi, s kakršno so v starih časih zapirali državne blagajne, in ki je v očitnem nasprotju s svojo okolico branila vstop v vrsto predalov, pokritih z brušenim steklom. Gotovo so jo namestili pred kraktim, prej je ni bil še nikoli opazil, ker je bila po velikosti takšna, da je ne bi bil mogel prezreti. Bila pa je tudi napojena z oljem, nov dokaz, da je še do nedavnega nekje rjavega. Dimitrij jo je pogledal dvakrat, trikrat, vendar se v tem kratkem času ni v njem porodilo nobeno novo spoznanje. Domislil se je, da lahko odide.

Ustanovo je zapustil preprosto kot sleherni dan. Niti se ni več oziral po hodnikih, da bi videl druge uslužbence, če se tudi že odpravljajo domov. Celo vratarja v veži ni opazil.

Le zunaj na cesti je bil nekoliko presenečen, ko je zagledal elegantnega mladega moškega, v sivi obleki, ki se je sprehajal ob vrtni ograji sosednje hiše. To ni bil vratar Žorž, ki bi ga moral čakati, da bi skupaj odšla domov. Žorž ni imel tako brezhibno krojene in zlikane obleke, kolikor je poznal Žorževo garderobo, ta sploh ni imel sive obleke. Pa tudi če bi jo imel, kdaj bi se bil utegnil preobleči?

Ko ga od neznanca ni ločilo več kot petdeset korakov, se je ta obrnil in nameril korak proti njemu, a kljub temu še ni prepoznal njegovega obraza. Vse več in več podrobnosti je kazalo, da mož pripada kakemu boljšemu poklicu. Žorž to nikakor ni bil, zato sploh ni imel od njega kaj pričakovati in ga je nehal opazovati.

Neznanec je hodil počasi, a ko sta se srečala, je svoj korak naravnal v Dimitrijevo smer in na njegovo hitrost. Nekaj trenutkov sta hodila vstric. Spričo dejstva, da na vsej ulici ni bilo nobenega človeka, je bilo to kár zadosti nenavadno. Ker se ni hotel prenaaglit, se je Dimitrij vneto oziral okrog, da bi ugotovil, če je ograja res ograja, ali pa so možje, ki so pred dnevi stali vzdolž ulice, samo spremenili uniforme. V resnici si je želel, da bi bil tu še kdo, čeprav v usnjenem plašču, da bi lahko stopil k neznanцу in ga vprašal nekaj, kar sicer ni bilo z njim v nikaki zvezi, in si pregнал tesnobo, ki mu jo je vzbujal. Na ta način bi ga vsaj prisilil, da bi odšel dalje, saj bi ga v nasprotnem primeru mož v plašču pobaral, kaj želi. Ko bi neznanec že zastavil vprašanje, bi moral počakati tudi na odgovor in tedaj bi se mu izmaknil... Toda zdaj ni bilo nikogar v bližini. Ostal je, se zagledal v neznanca, tja, kjer bi po splošnih izkušnjah moral biti njegov obraz. Toda ni ga našel. Čeprav brez obraza, je neznanec spregovoril. Imel je prijeten glas.

— Moral vas bom prositi za oprostenje, ker vam sledim. Morda boste kdaj razumeli, da je to edini način, ki omogoča, da se seznanim z vami. Vsaj zdaj. Drugače pravzaprav ne morem...

- Tedaj bom z razumevanjem še počakal, je odvrnil. — Toda sledili ste mi res.
- Okoliščine me silijo, da kršim nekatere še ne dovolj ustaljene navade. Nimam še imena, zato se ne morem predstaviti...
- Nič hudega, se je nasmehnil Dimitrij, — spoznal vas bom kako drugače. Navsezadnje je tudi dejstvo, da se ne imenujete, zanesljivo znamenje, po katerem vas bom razlikoval od drugih. Vaše poreklo se mi zdi prav tako važno...
- Mislite? Ste popolnoma prepričani? Ne odločajte se prehitro... Več nas je takih. Morda še niste na nikogar naleteli, to bi kazalo, da so vaše izkušnje pomanjkljive. V primeru, da nas srečate več hkrati, bomo za vas vsi enaki. A ni tako.
- Čemu bi vas moral razlikovati? Vprašanje se mi zdi popolnoma teoretično. Brez imen ne obstajate, in če vas ni, mi je vseeno, v kakšnih različicah nastopate.
- Dopustite možnost, da je tako samo na začetku. V prihodnosti se boste naučili razlikovati še tudi kaj drugega. Jaz pa sem tu zaradi prihodnosti. Grob kopljem sedanjosti. Nisem sam. Tudi drugi vas bodo zasledovali, poskušali vas bodo pridobiti. Ni vseeno, za koga se boste odločili. Jaz sem za vas. Mož brez imena. S tem geslom se bova lahko spoznavała.
- Napovedujete še druge... To mi je neprijetno. Sledite mi, kot bi hoteli naplesti nekaj zoper mene. Opažam nekakšne zarotniške namere. Zdi se, da se na marsikaj spoznate. Bodo tudi drugi?
- Nerač govorim o tekmečih. Vsak išče svoj način. Vendar mislim, da sem vam jaz najbližji. Spričo drugih boste to začutili. Lahko jim tudi priznate.
- Ne. Moja samota je zelo znana.
- Zoper njo morate nekaj ukreniti. Pridružiti se nam. Vsako noč se zbiramo v šesti kleti »Pri črni vešči«. Pomagati vam hočemo, nič drugega. Zato sem vas obiskal. Ni prvič, da vam sledim, morali ste me opaziti. Vsaj kot možnost.
- Veste, je odvrnil Dimitrij, — svet je poln dobrotnikov. Komaj se otreseš enega, že ti je na vratu drugi. Vem, da se bom moral komu pridružiti, ne vem pa, če boste to vi.
- Ko se boste odločili, še enkrat premislite. Še se bomo videli. Skrajšajte si pot tudi vi. Poznam bližnjico.
- Še ne, je odkimal Dimitrij in šel dalje po cesti, ki jo je že poznal.

Slovenska oblika impresionizma v delu Ivana Groharja

Janez Pirnat

(Nadaljevanje in konec)

III.

Doslej smo neposredno obravnavali samo tista Groharjeva dela, ki predstavljajo pojem v zgodovini slovenskega modernega slikarstva in jih imamo lahko za Groharjev *temeljni opus*. K slikam, ki izpadajo iz tega opusa, se bomo vrnili kasneje. Groharjev opus je pomensko enoten, med posameznimi deli obstaja notranja povezanost. Znotraj te enotnosti je mogoče opazovati vrsto sprememb od slike do slike. Analizirali smo samo spremembo *pomenske strukture* pokrajinskih slik — v predmet figuralnih kompozicij. To omejitev smo si postavili deloma že v uvodu, ko smo zapisali, da se nam zdi za razumevanje posebne oblike impresionizma važno razlikovati med splošnimi in posebnimi izkušnjami (med izkušnjami, ki izhajajo iz splošnih proizvodnih odnosov ter tistimi, ki jim pravimo umetnostna tradicija). V prvem delu smo obravnavali Groharjev *pojnm predstavljanja* pokrajine in opozorili na njegove zveze s splošnimi izkušnjami. V drugem, pa smo se posebej ustavili ob spremembi omenjenega pojma. Ob njej smo opazovali vrsto zvez s posebnimi izkušnjami, ki so značilne za naše umetnostno območje in so se razvijale v teku 19. stoletja. Te zveze dovolj nazorno opredeljujejo Groharjevo obliko stila kot slovensko obliko.

Na tem mestu lahko opozorimo, da so našli francoski zgodovinarji v delu nekaterih svojih slikarjev podobne zveze s tradicijo, kot smo to ugotavljali ob Groharjevih figuralnih kompozicijah, ki so nastale po letu 1907. Trije veliki francoski slikarji — Renoir, Degas in Cézanne — so po mnenju Bernarda Dorivala prekoračili skrajne meje takojmenovanega »čistega impresionizma« (v katerega sodi znana četvorica — Monet, Pissaro, Sisley, Guillaumin). Vse tri označuje težnja po sintezi impresionističnih svetlobnih pridobitev in klasične forme. Renoir je iskal novih rešitev na podlagi študija Ingres-ovih portretov, pompejanskega slikarstva in Cenninijeve knjige o slikarstvu. Od ortodaksnega impresionizma še manj odvisen, je bil Degas. Njegova težnja po ustvaritvi nove umetnosti se združuje s težnjo po ohranitvi tradicije, njegov napor je usmerjen k združitvi osebne vizije sveta in muzealnega stila. V istem okviru tradicije *francoskega slikarstva*, se je odvijala Cézannova borba, med zanesenim južnja-

kom in klasičnim Francozom, ki je oba nosil v sebi. Vse njegovo prizadevanje stoji v znamenju pomiritve senzacij in konstrukcij, prirode in Poussina, impresionizma in muzealne umetnosti. Ista potreba po objektivni metodi dela, ki bi disciplinirala neposredno barvno impresijo, je značilna tudi za Seurata.⁴⁴

Omenjenim prizadevanjem, ki so se v Franciji odigrala v 80-ih, 90-ih letih prejšnjega in deloma še v prvem desetletju našega stoletja, so močno sorodne Groharjeve težnje po letu 1907.⁴⁵ Že znane opredelitve zaključnega dela njegovega opusa so analogne tistim, s katerimi je Bernard Dorival označil citirano trojico francoskih slikarjev. V okviru tradicije slovenskega slikarstva se je odvijala Groharjeva težnja po združitvi preproste človeške vsebine z obliko, ki učinkuje »monumentalno«, »preštudirano«, »oblikovalno popolno« itd. V tem smislu ne bomo pretiravali, če zapišemo, da je Grohar — v okviru našega slikarstva — prekoračil skrajne meje »čistega impresionizma«. Obravnavane tradicije slovenskega slikarstva sicer ne moremo imenovati »velika«. To pa je enako pomembno, kot dejstvo, da je bila dovolj samosvoja, da je vplivala na preobrazbo splošnega stilnega razvoja v posebno obliko, ki ji pravimo slovenski impresionizem.

IV.

Impresionizem je bil tudi reakcija na romantizem, upor proti človeškim strastem literarne, historične ali politične vrste, ki so se vmešale v umetnost.

Lionello Venturi

Če nečemo govoriti samo o obliki slovenskega impresionizma, ampak bi ga hoteli označiti tudi kot kulturni pojav, potem se moramo vrniti k vprašanju, od katerega smo se v uvodu ogradili.

Ko smo na začetku navajali kritike II. slovenske umetniške razstave leta 1902, smo namenoma izpustili tiste, ki so očitale skupini impresionistov, da njihovo slikarstvo *ni slovensko, ni narodno*. Najbolj ostro je ta očitek izoblikoval avtor znanega članka »Tujci« in zanimivo je, da v njem zopet naletimo na zvezo med slikarji in predstavniki naše moderne književnosti: »Ti naši umetniki — kakor tudi deloma naši beletristi — so se odtujili narodu popolnoma in nimajo na sebi nič slovenskega.«⁴⁶

»Že to (razstavni plakat) kaže, da so si vodilni duhovi te razstave stavili kot namen prireditve, podati neko apartno umetnost — ne v slogu klasicizma, kateri je danes večinoma zaničevan, ampak v slogu one umetnosti, ki išče svojih uspehov v postranskih efektihi. To je duh modernizma, onega nestalnega genija, kateri ne čuti duha večne lepote, ki živi v visokih idejah, ampak se raduje

⁴⁴ Primerjaj Bernard Dorival »La peinture Française«. Prevod: »Francosko slikarstvo«, Mladost 1959, str. 244 do 263.

⁴⁵ Upravičeno lahko upoštevamo, da so omenjeni trije francoski slikarji razvijali svoja prizadevanja tudi po letu 1900, saj so bili vsi aktivni do smrti (Cézanne 1906, Degas 1917, Renoir 1919).

⁴⁶ Iz članka »Tujci« (avtor pod šifro R — je bil M. Malovrh), »Novice« 3. 10. 1902.

ob manjših vzorih... Mi pa si želimo velike, idealno vzvišene, narodne, programske umetnosti slovenske. Dajte nam jo!⁴⁷

»...Kdaj pojdejo naši umetniki k morju, k našemu morju, ki poljublja tudi slovenske obali? Kdaj bomo videli na razstavi kako veliko platno iz naše slovenske zgodovine? Ali nikogar ne miče 'Stara pravda' in slovenska reformacija? Želimo narodnih snovi, želimo, da postane naša umetnost narodna v višjem pomenu besede.«⁴⁸

V navedenih ocenah je jasno opredeljen program slovenske umetnosti. Osrednji pojem programa je *idealno vzvišena, narodna slovenska umetnost*. Konkretizacije tega pojma pa predstavljata: *slovenska zgodovinska figuralna kompozicija in herojska krajina*, o kateri smo govorili že na začetku. Najprej nas zanima, komu je bila tako močno potrebna afirmacija slovenske nacionalne preteklosti, da je postavljala svojo potrebo v središče umetnostnega programa? Pri tem se spominjamo besed:

»...Pri nas morda še ne, ali kmalu, morda v 20. ali 25. letih — o številkah se ne more govoriti — gotovo pa bolj urno nego danes mislimo, razdeljeni bomo le v dva tabora, eni, ki imajo kaj ter hočejo braniti svoje imetje in braniti staro našo kulturo, in drugi, ki nič nimajo, pa s pohlepno roko segajo po vsem. Jaz mislim, kar je zmernih in resnih elementov, bavimo se s tem vprašanjem in glejmo, da omiko branimo proti sovražnim navalom, v primeri s katerimi so bili navalili krutih srednjeveških barbarov prava igrača... *Kultura je naposled zavisna predvsem od srednjega stanu*. Delavci ne tvorijo kulture; kar je napredkov, izvira večinoma iz srednjega stanu...«⁴⁹

Navedeni odlomek je iz deželno zbornskega govora, ki ga je imel prvak slovenske politike leta 1894. Težko bi našli bolj zgovorno ilustracijo zveze med ideologijo, ki je programirala *ideal narodne umetnosti* in med družbeno strukturo, v kateri si je razred, ki je »nekaj imel«, vzel v zakup tudi kulturo ter umetnost. V ideologiji slovenskega srednjega stanu sta se pojavili kultura in umetnost kot *imetje*. Srednji stan se je v njej pojavil kot »branilec« svoje »stare« in »tvorec« bodoče kulture. Na kulturo je bil potemtakem dedno upravičen. Jasno je razvidno, da je bila zvezana obravnavana predstava umetnosti z določeno stopnjo proizvodnih odnosov. Zato se je lahko pojavila v stvarnosti kot »objektivna sila«, čeprav je bila vnaprej omejena z ozirom na družbeno celovitost. V nadaljnjem razvoju je tudi ostala taka, namreč omejena, izvrnjena predstava umetnosti. Našemu sredjemu stanu je bila potrebna zato, ker se je uveljavil kot samostojen gospodarski in politični činitelj sorazmerno precej pozno (v zadnjih desetletjih 19. stoletja), v času, ko je postal po svoji družbeni vlogi že reakcionaren. Naš meščanski razred ni imel »herojskega, velikega« obdobja svoje zgodovine. Zato ga je moral ustvariti umetno, če je hotel utemeljiti svoj program — izhodišče za bodočo prakso. Od tod potreba po strogo določeni, »naši stari«, »veliki, vzvišeni, idealni« obliki umetnosti, ki je postala osrednji pojem programa. Ta oblika je bila izraz eksistenčnih potreb slovenskega srednjega

⁴⁷ Iz kritike v »Slovenec« dne 27. 9. 1902.

⁴⁸ Iz kritike LZ 1902, str. 714.

⁴⁹ Navedbe iz Deželno zbornskega govora F. Šukljeta. Primerjaj E. Kardelj: »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja« 1957, str. 282, 285. Podčrtal P. J.

stanu in identična z »narodnimi ideali« na ostalih področjih družbene stvarnosti ter je doživela najbolj ostre negacije v Cankarjevi satiri.

Iz Slovenske Benečije, kjer je izgotavljal naročeno sliko, je Grohar dne 8. 4. 1903 pisal Jakopiču:

»Včeraj sem se vrnil iz Trnovega, kamor sem bil spravil sliko. Je dopadla — največje čudo. Dr. Kržišnik je bil precej šarmanten. Bila je seveda izpiljena, likal sem jo celih 10 dni, to je najkrajša doba, kar si mora človek misliti za toliko sliko (200 × 106 cm). Nikar pa ne misli, da sem kak »Kunstwerk« napravil, ne čisto navaden kič, sladek kakor med in mleko... Pa še nekaj od dr. Kržišnika. Svetoval mi je, naj naredim »zgodovinsko sliko« seveda iz slovenske zgodovine; ponudil celo svojo pomoč. Seveda on je mnenja, da se »proslavit« ne da, ne z genri, ne s pokrajinami in ne svetniki!!! Jaz sem seveda popolnoma drugačnega prepričanja in imam popolnoma drugačne načrte...«⁵⁰

Grohar je imel res popolnoma drugačen načrt. Tedaj je manjkalo do začetka *Pomladi* komaj dvajset dni. Trenutno pa nas zanima nasvet dr. Kržišnika, o katerem je Grohar poročal Jakopiču. Oznako — »zgodovinska slika« je podčrtal in jo dal v navednice ter hkrati opisal še vse možnosti, ki so bile označene kot zgrešene: žanr, cerkveno in pokrajinsko slikarstvo. Domnevamo, da je Grohar zato tako natančno opredelil nasvet omenjenega naročnika, ker je le-ta — čeprav z nasprotni strani — potrjeval skupno prepričanje impresionistov. Zdi se očitno, da se navedeni odlomek iz pisma ne nanaša samo na kritike jesenske razstave, ampak tudi na skupno, od stališč kritikov *popolnoma drugačno prepričanje*, ki ga je Jakopič tudi pismeno izoblikoval. Njegovi članki so začeli izhajati v isti sezoni, v kateri je bila II. slovenska umetniška razstava (jeseni 1902). Za njegovo publicistično delo je značilno, da ga je posvetil domači umetnosti.⁵¹ Bolj važna od te splošne značilnosti pa so Jakopičeva programska in kritična stališča. Že v prvem članku naletimo na odlomek, ki zavrača pojem »višje ali visoke« umetnosti:

»...Majestitično naj se dviga umetnost nad zemljo — nad vsakdanjostjo! To je tista umetnost, ki se imenuje 'višja ali visoka umetnost' in katere si tudi vi želite. Rodila se je iz duha starih Grkov in njena moč je polagoma zajela vse evropske narode zlasti v časih njihove nezrelosti in duhovne onemoglosti. V njej so tedaj zagledali princip absolutne lepote in ta svoj zmotni, nedosegljivi ideal so skušali doseči, seveda po svojih močeh, po svojem značaju in pod vplivom spreminjajočih se časov«.

Iz navedenega je razvidno, da je Jakopič kritiziral ideološke predstave o umetnosti ter opozarjal na zvezo med med njimi in časi, v katerih so bili narodi duhovno »nezreli in onemogli«. V spisu z naslovom »Slovenija se klanja Ljubljani«, je Jakopič to zvezo še enkrat pojasnil. Preživelo obliko umetnosti (alegorijo) je povezal z duhovno onemoglostjo *vodilne družbe* ter hkrati s tem zavrnil še historični ideal umetnosti.

⁵⁰ Pismo iz Jakopičeve zapuščine.

⁵¹ Jakopičevi prvi članki obravnavajo slovenske umetnike: A. Ažbeta, F. Bernekerja, I. Kobilice in P. Žmitka. Vse odlomke povzemamo po knjigi »Rihard Jakopič v besedi«, SKZ 1947.

»Alegorija se je gojila večji del v reklamne in propagandne svrhe zlasti v časih duhovne oslabeledosti vodilne družbe in nepojmovanja umetnostnih smotrov. Bila je posledica nenaravnega, plitvega uživanja, razkošja, prenasíčenja in samoljubja... Človeku pa, ki ne čuti historično, ampak živi s telesom in duhom v sedanjosti, je težko korakati nazaj v tisto lahkomiiselno preteklost, ki nima nikakršne podobnosti s sedanjostjo; težko mu je zatajevati svoje hrepenenje po spoznanju.«

V zaključku članka »Fran Berneker« pa razvija Jakopič svoj nazor, ki n zadeva samo umetnost, ampak tudi odnos »vodilne družbe« do umetnosti. Ta spis je neposreden odgovor kritikom, ki so se v imenu »vodilne« ideologije, odrekli moderne slovenske umetnosti:

»Kdor ve, da je umetnost edino le skromen odsev velike narave v duši umetnika, uporabljajočega vsa sredstva, ki mu jih je podarila narava, v svojo čast — umetnika, ki se bliža stvarjenju z vso udanostjo, kakor otrok veliki materi, z ljubeznijo in zaupanjem; kdor to ve in kdor je sam toliko ponižen, da ne išče v umetnosti kaj drugega — »višjega« — le ta bo razumel in užival Bernekerjevo umetnost — drugi ne.

Vi ljubitelji umetnosti, pospeševalci kulture, vi pa mu dajte toliko pripomočkov — sebi v čast! — da uresniči svoje lepe načrte in izpolni poklic svojega življenja; dajte mu kruha — sebi v čast! Zidajo se palače in krasna privatna poslopja, katerih umetnostna vrednost je pod ničlo; postavljajo se po strehah, 'turnčki', trošijo se tisoči in tisoči tudi za 'umetnostne namene' v korist tujcev, ogromne svote se izdajajo za puhle veselice, nenaravne zabave in za želje trebuha. Torej je denarja dovolj! Le za lastno umetnost ni denarja? Slovenski narod vendar še ni tako slep, da bi se branil z vso silo svoje umetnosti, znakov kulture — znaka inteligence človeškega duha; naš narod vendar še ni tako slep, da bi podil svoje umetnike od sebe k — tujcem?!«

Če govorimo o slovenskem impresionizmu kot o kulturnem pojavu, potem bi radi opomnili, da se je njegovo nazorsko jedro izoblikovalo prav okoli II. slovenske umetniške razstave, v času, ko je bil odpor »vodilne družbe« proti mladi slovenski umetnosti — najmočnejši. Iz Jakopičevih zgodnjih besedil je možno razbrati usodo umetnika našega stoletja, ki se zaveda brezizhodnosti družbenega položaja svojega poklica. Narava je bila — iz te v bistvu socialne zagate — najbližji možni izhod.

In res je značilno za naš impresionizem, da se je posvetil v začetnem obdobju pretežno pokrajinskemu slikarstvu. Vendar pa lahko takoj opazimo, da za nadaljnji razvoj slovenskega slikarstva nikakor ni bil značilen »pobeg« umetnika iz družbe. Tudi v nadaljnjem razvoju Jakopičevega nazora opazujemo težnje, ki so analogne razvoju Groharjevega slikarstva. Te težnje gredo v veliki meri na rovaš specifičnosti splošne družbene situacije na Slovenskem, v kateri je bilo kulturno področje likovne umetnosti popolnoma neobdelano. V tem pogledu je Jakopič — kot je zapisal dr. F. Mesesnel — *spoznal vse naše potrebe* in je bilo njegovo *splošno kulturno delo enako pomembno kot slikarsko*.⁵² Z delom, ki ga je opravil na tem področju, je postavil Jakopič zgled tistega

⁵² France Mesesnel: »Rihard Jakopič v slovenskem slikarstvu« — »Jakopičev zbornik« 1929.

modernega umetnika, ki se aktivno vrača v družbo, se v njej angažira in organizirano deluje v smeri ponovne vzpostavitve organskega odnosa med umetnostjo in družbo. Mislimo, da lahko na tem mestu ponovimo z vso pravico besede dr. F. Kozaka, ki je leta 1945 odpiral razstavo partizanskih umetnikov. V zgoraj opisanem smislu namreč, podaja Jakopič preko let razvoja svojo roko ravno umetniku partizanu. Tradicije, ki jih je bil velik borec ustvaril s svojim delom in s svojo besede, se logično prenašajo na nove nosilce, da jih razvijajo dalje.⁵³ Zavedati pa se moramo, da je dozorel opisani smisel Jakopičevega nazora še pred iztekom prvega desetletja našega stoletja. V tem smislu je Jakopičev nazor predhodniški.

Člankom, ki smo jih prej obravnavali, je sledil večletni premor. Ob njih smo ugotavljali, da se je z njimi izoblikovalo nazorsko jedro slovenskega impresionizma. Ko pa se srečamo z naslednjim Jakopičevim spisom, se srečamo hkrati sazorom, ki v javnosti ni mogel več ostati neopažen in je zapustil posledice, brez katerih si ni mogoče razlagati bodočega razvoja. Tudi v tem pogledu pomeni leto 1907 pomemben preobrat v slovenski likovni umetnosti. V članku z naslovom, »Razmere slovenske umetnosti in načrt za ustanovitev slovenske umetnostne galerije v Ljubljani«, je utemeljeval Jakopič potrebo in podal načela za ustanovitev umetnostne galerije, mimogrede pa opisal — kolikor je to treba — razmere slovenske umetnosti in slovenskih umetnikov.⁵⁴

Že v uvodu je postavil Jakopič v ospredje vprašanje o bodočnosti slovenske umetnosti. Umetniška galerija je zanj predstavljala samo del nalog, ki jih bo treba rešiti. Ker pa je galerija najpreprostejše sredstvo, da se vcepi ljudstvu čut za umetnost ji je dal Jakopič prioriteto. Opredelitev namena galerije izhaja iz njegove zavesti, da je odvisno organsko razmerje med umetnostjo in družbo od vzgoje ljudskega čuta za umetnost. Zato je Jakopič galerijo nedvoumno označil kot vzgojno sredstvo:

»Umetnostnim galerijam je namen: 1. braniti najsijajnejše proizvode umetniškega duha, 2. kazati jih občinstvu in mu s tem dajati priliko, izobraževati svoje lepočutje, izpolnjevati razum, uživati in se navduševati v korist svojemu duševnemu življenju.«

Zgoraj opisani splošni opredelitvi, da »...slovenska galerija ne more imeti drugačnega namena kakor vse običajne umetnostne galerije,« sledi konkretna, vsebinska odločitev: »bistveno pa bi bilo le to, da mora biti osnovana na čisto narodnem temelju. Mednarodnih umetnostnih galerij je že toliko in tako polnih, da malemu slovenskemu narodu res ni treba prispevati na tem področju. Prometne zveze so dovolj ugodne, da je tudi nam dana prilika, uživati te proizvode tuje umetnosti. Česar nam ni mogoče najti nikjer drugod, to si moramo omisliti in zgraditi sami, in nekaj takega bi bila ravno slovenska umetnostna galerija. Sicer so si pa že vsi večji narodi omislili umetnostne galerije na čisto narodni podlagi, ker so uvideli, da mednarodne umetnostne galerije ne izpolnjujejo svojega namena popolnoma, zlasti kar se tiče točke 2; na laika vsaj učinkuje te galerije jako dvomljivo in mu mešajo čut in razum.«

⁵³ Dr. Ferdo Kozak »Otvoritev razstave partizanskih umetnikov« — »Slovenski poročevalec« 24. 7. 1945.

⁵⁴ »Rihard Jakopič v besedi«, SKZ 1947.

Vidimo torej, da ima *poj*m *vzgoje ljudskega čuta za umetnost* pri Jakopiču določeno vsebino. To vsebino Jakopič imenuje *narodna podlaga*. Ker je Jakopič zanimal tradicijo v slovenski umetnosti, smo dolžni poudariti, da je bila njegova negacija tradicije pravzaprav negacija ideoloških programov umetnosti, katerih si je želel naš srednji stan. V teh programih je bila umetnost predmet »velike, vzvišene, idealne« preteklosti — »narodna, programska umetnost slovenska«. Jakopič je uporabljal isti izraz *narodna umetnost*. Njegov *poj*m pa je rasel iz negacije prejšnjega, v njem je bila slovenska umetnost *stvar prihodnosti*. Jakopič je to večkrat poudaril.⁵⁵

Ustavimo se na kratko še ob Jakopičevi zavesti o zagatnosti družbenega položaja likovnega umetnika: »Zastopniki slovenske umetnosti nimajo sploh nikakih pravic, izobčeni so iz človeške družbe, proletarci so najnižje vrste.« Namesto resignacije, izvira odtod Jakopičeva potreba po odgovorni družbeni aktivnosti: »Le če moremo dokazati z lastnim delom resničnost svojih umetnostnih potreb, le tedaj so opravičene tudi zahteve, ki jih smemo izreči državi nasproti, in le v tem primeru bo tudi država voljna podpirati naše umetniške težnje. Država nikdar ne odreka svoje pomoči, ako je v to prisiljena. Prisiljeno pa se bo čutila tedaj, ako jo prepričamo o skrajni potrebnosti našega podjetja s tem, da začnemo delo sami in ga izvršimo vsaj toliko, kolikor je sploh v naši moči, v moči slovenskega naroda.«

Že v naslednjem (1908.) letu je Jakopič *sam začel z delom*. Prevzel je vso odgovornost za zgraditev umetnostnega paviljona v Ljubljani ter tako začel uresničevati svoja načela, ki smo jih zgoraj na kratko orisali. Pri tem smo se vede omejili na spise, ki sodijo na začetek Jakopičevega publicističnega delovanja in so nastali v prvem desetletju našega stoletja. Ob koncu tega desetletja je predstavljal njegov nazor trdno in temeljito podlago za bodoči razvoj slovenske umetnosti.

Ne glede na to, da so se mišljenja posameznih slikarjev precej razlikovala, imamo Jakopičev nazor z vso pravico za umetniški nazor naše oblike impresionizma. Jakopičeva subjektivna zavest, ki ji je bilo *težko zatajevati svoje želje po spoznanju*, se je oblikovala v aktivnem konfliktu s stvarnostjo. S kritiko ideologije vodilne službe je dozorela v nazor, v katerem je načrt prihodnosti slovenske umetnosti — ustvarjal dovolj trden kriterialni sistem. Z njim je bilo Jakopiču mogoče vplivati na dogodke, zato se je uveljavil v kulturni javnosti kot avtoriteta.

V.

Namesto posebnih sklepnih ugotovitev bi si raje zastavili vprašanje, kaj je s slikami, ki izpadajo iz Groharjevega *temeljnega opusa*, saj predstavlja slednji le manjši del celote, katera šteje 263 podob. Ne glede na ustaljene razdelitve pred katerimi Grohar še ni bil impresionist in po katerih je to že bil, razpada njegovo slikarstvo na dva, kvalitetno različna dela. To opazimo že na prvi pogled, če vzamemo na primer *portret Jele Rahnetove*, ki je nastal v istem času kot *Pomlad* ali če primerjamo *Postojnsko jamo 1906* s slikami znanih

⁵⁵ Primerjaj: R. Jakopič: »Spomladanska umetniška razstava« 1911. Izidor Cankar: »Obiski« 1920, str. 48. R. Jakopič: »Pogovor o umetnosti« 1941.

škofjeloških motivov, ki so nastajale v letih 1905, 1906, 1907. Preprosto povedano so slike, ki so nastale iz Groharjeve notranje potrebe sproščene in suverene v izrazu; tiste pa, ki jih je naredil po naročilu, nas potrjujejo v prepričanju, da slikar ni imel do predmeta slike jasnega razmerja in jih je zato slikal z negotovostjo. Izvire te negotovosti je zelo nazorno pojasnil Jakopič, ko je neposredno po slikarjevi smrti spregovoril o *tragičnem razporu, ki je spremljal Groharja skozi vse njegovo življenje*:

»Notranja odločitev« — piše Jakopič — »Groharju gotovo ni delala težav; neizmerno težko pa je bilo, spraviti to notranje prepričanje v soglasje z zunanjimi okoliščinami. Zato se Groharjev umetniški razvoj ni mogel tako hitro vršiti, kakor bi se to zgodilo v normalnih razmerah... Za Groharja se začne nekakšno dvojno življenje, ki se konča šele z njegovo smrtjo. Na eni strani popolna udanost v to, kar spoznava on za umetnost, na drugi strani pa neprestana podreditev željam svojih naročnikov.«⁵⁶

Tragični razpor med notranjim prepričanjem umetnika in zunanjimi okoliščinami nam najprej ponazarja situacijo, ki je bila — glede na umetnostne potrebe srednjega stanu — skupna vsem impresionistom. Bolj ali manj izrazito so se vsi zavedali zagatne situacije — družbenega položaja svojega poklica. To pomeni, da se je pri nas zaostрил proces — imenovan diferenciacija umetniškega poklica — šele na pragu 20. stoletja. Med štirimi osrednjimi postavami našega impresionizma je bil Grohar edini, ki ni izšel iz meščanskega okolja, ampak iz kmečke revščine. Po študijski dobi je postal poklicen slikar in se na ta način vključil v sloj tako imenovane *svobodne inteligence*. Družbeni položaj tega sloja je bil neposredno odvisen od »vodilne družbe« — od razreda, ki je razpolagal s fondom, v katerega se steka presežek dela, ki ga družba neposredno ne potroši. Dve vedi — sociologija in psihologija — vedo mnogo povedati o tem, kako odločilno vpliva na razvoj osebnosti prehajanje iz enega v drug družbeni sloj. Razen tega smo podrobneje analizirali razpor med predstavami, ki jih je imela o umetnosti »vodilna družba« in tistimi, ki so bile značilne za *svobodno inteligenco*, ki jo je sestavljala skupina modernih slovenskih umetnikov. Potemtakem bi morali vedeti, da je Grohar doživljal — razen popolnoma osebnih — dve vrste socialnih konfliktov. Prvo znotraj sloja, kateremu je pripadal kot umetnik, drugo kot član tega sloja nasproti »vodilni družbi«. Druga vrsta nasprotij Groharja ni posebej prizadevala, ker jih je doživljal — kot smo videli — skupaj z ostalimi člani umetniške skupine impresionistov. Mnogo bolj tragična je bila zanj situacija znotraj same skupine in znotraj sloja. Njegov položaj označuje vseskozi dediščina njegovega socialnega izvora. Med *svobodno inteligenco* je imel formalno najbolj pomanjkljivo izobrazbo. Glede sredstev za življenje je bil najbolj odvisen od naročnikov. Edina realna perspektiva, ki se mu je odpirala, je bilo cerkveno slikarstvo. In te se je tudi uspešno oprijel. Dejstva, ki so nam znana o odvzemu trnovskega naročila, kažejo na to, da je bilo njegovo nadaljnje delovanje v tej smeri nasilno prekinjeno od »zunaj«, čeprav je res, da je v tej dobi že dozorevalo Groharjevo slikarsko — *notranje prepričanje*. Po ohranjenih pričevanjih in po znanih pismih, ki jih je Grohar pisal Jakopiču v času po odvzemu omenjenega naročila, lahko nedvoumno sklepamo, da Grohar, ki je bil takrat blagajnik društva, ni imel več

⁵⁶ Rihard Jakopič: »Groharjev pogreb« 1911, glej »Rihard Jakopič v besedi«, str. 36.

izbire za zagotovitev svojega obstoja oziroma, da je imel samo eno možnost, ki jo je tudi zavestno izkoristil.⁵⁷ Če pravimo zavestno, s tem ne mislimo, da se je Grohar *zavedal, da dela prav*, ko si je na skrivaj izposojal iz društvene blagajne, v prepričanju, da bo na II. slovenski razstavi »kaj prodal« in s tem skril pred »boljšimi ljudmi« svoj bedni položaj. Mislimo pa na zavest, ki *dela prav* — kadar so jo izkušnje podučile, — da ve, pred kom se *mora* skrivati. V tem smislu je Grohar vedel, kaj *mora*, to je njegova morala, ki jo najdemo v njegovem pismu (Jakopiču, dne 3. 11. 1902) iz Slovenske Benečije, kamor se je zatekel neposredno po neuspehu razstave, da bi izgotovil naročeno delo:

»... Ostanem tedaj tu, ter se ne vrnem pred enim mesecom. Društvo in vsi drugi bodo pač morali počakati, da se vrnem, kajti moram vendar gledati v prvi vrsti, da si kako pomagam naprej, ker oni *boljši ljudje* bi si pač ne skrivili lasu, če bi jaz za lakoto umrl...«⁵⁸

Znani in tolikokrat obravnavani primer Groharjevega »defraudantstva«, nam ne daje nobene podlage za obsodbo njegovega moralnega lika, pač pa ta primer samo potrjuje, da ne more imeti razredno strukturirana družba — razredno nestrukturirane moralke. Groharjev moralni lik lahko obsojamo samo s stališča moralke, ki je razredno drugače strukturirana, kot je bila Groharjeva. Na primer s stališča morale »vodilne družbe«. S tega stališča pa je bil Grohar obsojen in je kazen prestal za življenja ter torej ni nobenega razloga, da bi ga ponovno obsojali še v zgodovini pisju.⁵⁹

Kolikor lahko sodimo po znanih podatkih, je bilo malo ljudi, ki so *človeško* dojeli izjemnost Groharjeve situacije v okviru sloja, v katerega se je vključil kot *svobodni umetnik*. Kot vse kaže, mu je bil po tej plati najbližji in mu dajal največ podpore le Jakopič, ki je — zaradi vsestranske širine svojega nazora

⁵⁷ Mislimo na pričevanje A. Siča. Primerjaj — A. Sič: »Spomini na Groharja«, ZUZ 1935, str. 138.

Najbolj značilno je v tem smislu Groharjevo pismo Jakopiču v Kraljevec ob Sotli. Napisal ga je med pripravami za ljubljansko razstavo dne 8. 8. 1902:

»... Moje življenje je zdaj od kar si Ti odšel viselo na nitki, ako ne bi mi bili nekateri prijatelji prišli na pomoč bi se ne bila vidila več kvečjemu kje v Olimpu. Zatekel sem se bil k nekaterim *rodoljubom* za vsoto 50-tih čukov, ali misliš da sem jih dobil? O kaj še; eni so me pomilovali iz celega srca, drugi so me spodili in tretji nič odgovoril. Ti uboga para Kranjska, slikaj, slikaj, ustvarjaj umotvore, seveda velikanske, priden bodi pa boga se boj, drugega tako ne potrebuješ nič.

Da se Tebi tudi tako godi rad verjamem in prav rad bi poslal, a sem komaj toliko zberačil skupaj, da se — peljem k (vojaškim) vajam. Kako bo tam, to si že lahko mislim.

Taka je torej naša Knšt.

Torej še radi moje slike. Ni mi ravno vse po volji, toda več nisem mogel narediti, ker ni bilo — denarja. Vendar mislim, da jo bom lahko kje drugje tudi razstavil, seveda če jo v — Ljubljani!! ne prodam!

V septembru se vidimo!

Da si mi zdrav kakor je Tvoj

Grohar.«

Pismo je iz Jakopičeve zapuščine.

⁵⁸ Primerjaj faksimile iz knjige — A. Podbevšek: Ivan Grohar« 1937, str. 193.

⁵⁹ Dvom v Groharjevo moralno odpornost ter moralno samozavest izraža besedilo monografije »Ivan Grohar«, DZS, str. 21.

— najgloblje dojemal življenje. Za Groharjev moralni lik pa ostane vsekakor značilno, da nikoli ni izkoriščal njegovega niti prijateljstva drugih. O tej Groharjevi lastnosti bi lahko navajali številna ohranjena pričevanja.

Nasprotja, ki so izvirala iz Groharjeve posebne socialne situacije, so v veliki meri podžigala njegovo delavnost na organizacijskem področju. Ob Jakopiču je bil najbolj dejaven član svoje skupine, nikoli si ni mogel niti smel privoščiti, da bi zamudil kako priložnost; organiziral in sodeloval je pri skupnih razstavah in če ni šlo drugače, je razstavljal ali pa vsaj nameraval razstavljati sam. Njegove agilnosti, ki je izvirala iz potrebe, ostali člani niso vselej razumeli in po pravici povedano, jo ni bilo tako preprosto doumeti tistemu, ki ni poznal Groharjevega položaja tako natančno kot Jakopič. O tem se lahko prepričamo iz Jamovih pisem, naslovljenih na Jakopiča. Kljub temu, da se Jakopičevi odgovori niso ohranili, je možno obnoviti vsaj dva, dovolj značilna dogodka.

Ob koncu leta 1907 je ljubljanski župan Hribar ponudil Jakopiču in Groharju, da jima odkupi po eno sliko za ljubljansko galerijo. Jakopiču se ni zdelo umestno sklepati privatne kupčije za občinski denar, zato je predlagal županu, da naj uredi odkup javna, posebej za to pooblaščen strokovna komisija. Kot kaže, se je Jakopič s tem predlogom zameril županu in vsa zadeva se je zapletla, ko je zanj zvedelo več ljudi. Jakopič je poskušal s svoje strani organizirati solidarnost med člani »Save«. Sestaviti je nameraval javen protest oziroma apel na občinski svet, ki naj bi ga podpirali vsi člani njihove skupine. Medtem pa je ukrepal župan hitreje. Ponudil je odkup Groharju in Sternenu, ki sta nanj pristala. Ko je Jama, ki je vso zadevo spremljal od daleč, zvedel za razplet, je ostro reagiral in v pismu Jakopiču obsodil nesolidarnost nekaterih članov njihove skupine. Navajamo samo tisti del pisma (pisanega iz Gaadena v Ljubljano dne 9. 11. 1907), ki se nanaša na Groharja:

»...Taki ljudje ne morejo drugega kot ponižati človeka in podpis njihov je sramota za vsako manifestacijo od Tvoje strani. Zdi se mi, da Ti Groharju ne šteješ tako v zlo, da Te je izdal, vendar imaš Ti v tem jako krivo. On bi si, ker je edini na Kranjskem, ki kaj zasluži, lahko tako uredil, da ne bi imel tistih finančnih kalamitet in mu vsled tega ne bi bilo treba na sramoto in škodo kolegov živeti, ali manjka mu časti in poštenja. Tudi mi imamo kalamitete, Ti tudi, ali vsled tega — *ne moremo biti barabe*...«⁶⁹

V opisanem primeru ni bilo prvič, ko Jakopič — Groharju ni »štel tako v zlo, da ga je izdal«. Prepričani smo, da zato, ker je predobro poznal Groharjev položaj. Kmalu za tem dogodkom je bila Groharju odbita prošnja za spregled pravnih posledic kazni, iz leta 1902. (Groharju je bilo to potrebno, ker je hotel zaprositi za mesto učitelja risanja. Na tej podlagi si je baje nameraval zgraditi bodoče družinsko življenje.) Kljub temu je odpotoval Grohar že isto spomlad 1908 na Poljsko, da bi tam organiziral vse potrebno v zvezi z razstavo v Varšavi. Iz Jamovih pisem Jakopiču zvemo, da se je zakasnil transport z Bernekerjevimi kipi. Grohar — kot piše Jama »vsled pomanjkanja denarja ni mogel čakati z otvoritvijo«. Če kiparjeva dela ne bi bila vključena v razstavo, bi se lahko zgodilo, da bi bil Berneker prikrajšan za povračilo stroškov prevoza. Berneker je to potožil Jami, ki je o vsem poročal Jakopiču, o Groharju pa zapisal:

⁶⁹ Jamovo pismo Jakopiču št. 235 v Jakopičevi zapuščini.

»...Grohar se ne bo nikdar rešil finančnih kalamitet, ako si bo izposojal denar za potovanje v kraje, kjer ga treba ni. Ali je on sploh privatno potoval in nastopal v Varšavi ali pa kot zastopnik Save? Ako se je on geriral kot zastopnik Save, moram jaz za svojo osebo najodločnejše protestirati. Ta kmečki grof, ki je na potu 150 fl. potrošil, pride v Varšavo, kjer bi imel nekaj predstavljati (ako drugo ne, bo vsaj tudi mojega kolego). Ne samo, da ne predstavlja nič, ampak napumpa ljudi, ki jih prvič vidi, in nam dela sramoto. Poljaki si bodo menda mislili, da smo vsi take barabe.«⁶¹

Kot rečeno — Jakopičevih odgovorov ne poznamo. Po tonu Jamovega naslednjega pisma, kjer se odpoveduje nadaljnega sodelovanja pri Jakopičevih načrtih, pa sklepamo, da se je razstava v Varšavi iztekla v redu in da je Jakopič že snoval nove podvige ter o njih pisal Jami.

»Po dolgem premišljanju sem se odločil in sprevidel, da je meni nemogoče sodelovati pri tistih podjetjih, ki jih Ti na Kranjskem snuješ. So različni vzroki. V prvi vrsti se jaz od Ljubljane prav nič več ne nadam, tudi menda ne bom več tje hodil. Da bi pa okvirji in slike v Ljubljani obešene bile, ali pa pri Tebi v ateljeju ležale, mi je prav neljubo, ker jih za delo zlo potrebujem in najbolje je, ako jih imam za mero — Maasstab — vedno pri sebi. Kar je boljših poslal bi jih raje kam drugam, kjer so tržne razmere boljše kot v Ljubljani. Za Vas, ki ste vezani na Ljubljano leže seve razmere drugače. Ti si se celo trdo odločil na vsak način kaj iz Ljubljane napraviti, in spominjaš me zlo na drugega Riharda, na Wagnerja, ki je tudi iz malega gnezda Bayreutha, proti volji špisarjev napravil muzikalni center na Nemškem. Vendar so pa razmere veliko drugače. Kakor sem Ti že rekel, jaz se ne morem udeležiti, želim Ti pa najboljši uspeh in srečo.

Ti si menda, kar sem o Groharju pisal napačno razumel. Nikakor ni bilo meni na pameti, da bi se imelo Groharju braniti, da potuje v Varšavo ali kaj takega. To mu nikdo ne more braniti. Ali meni se tako impertinentno in nesramno zdi, da nekdo, ki je pred mesecem dni izdal kolege radi finančnih kalamitet, da si tisti človek črez mesec dnij more izposoditi 150 fl. za neko prav nepotrebno potovanje, da mi je prav nemogoče skupaj z njim v društvu ostati... Ti ga izgovarjaš s tem, da mi naštevaš da so drugi »umetniki« tudi kaj takega delali. Ali prosim Te, velika je razlika izmed prejšnjega društva umetnosti in pa »Save«, ki je veliko intimnejši nego li oni, Ti praviš ljudje bodo rekli: »umetniki so«, da rekli bodo umetniki so = barabe. In magari da se na glavo postaviš, višje Vas ne bodo cenili. Ne koristi nič pisati, ljudje hočejo dejstev in s ponašanjem in značajem da se tudi Ljubljančanom imponirati. Mora se ljudem pokazati, sicer te pa vržejo v isti koš s Šubicem: Sage mir mit wem du verkehrst und ich sage dir wer du bist...«⁶²

Jamove ocene v prvi vrsti osvetljujejo pozicijo samega Jame; njegovo distanco do Jakopičevih »podjetij« na »Kranjskem«, njegov odnos do »kmečkega grofa« Groharja, ki naj bi bil »edini, ki na Kranjskem kaj zasluži«. V Jamovem primeru gre v prvi vrsti za stvarno oddaljenost od dogodkov, v mnogih drugih

⁶¹ Jamovo pismo Jakopiču št. 240 v Jakopičevi zapuščini. Datum: 9. 3. 1908. Pismo odposlano iz Gaadena v Ljubljano.

⁶² Jamovo pismo Jakopiču št. 241 v Jakopičevi zapuščini. Datum: 25. 3. 1908. Pismo odposlano iz Gaadena v Ljubljano.

pa je bila omenjena *distanca* v odnosih popolnoma socialno strukturirana. Teh odlomkov ne bi navajali, če ne bi označevali Groharjeve situacije znotraj umetniške skupine, v katero je sodil kot *svobodni umetnik*. Njegov položaj je bil pač tak, da mu ni omogočil ne »ponašanja« ne »značaja«, s katerim bi se dalo »tudi Ljubljčanom imponirati«. Jamove ocene Groharjevega ponašanja lahko v celoti sprejmemo ali pa jih upoštevamo le delno. V obeh primerih pa iz njih ne moremo izvajati zaključkov, da je Grohar »ob vsaki težavi klonil, pokorno prenašal družbene krivice ter celo glad in se zanašal na božjo mast potrpljenja«. ⁶³ S tem, kar vemo o njegovih poskusih za izboljšanje svojega položaja in s tem, kar nam je znanega o njegovi organizacijski dejavnosti v Ljubljani, na Dunaju, v Trstu, Beogradu in Varšavi, bi zelo težko podprli tezo o Groharjevi »prirojeni trpni naravi«. ⁶⁴ Ne Groharjeva osebna, pač pa družbena narava njegovega izvora je bila taka, da je dajala njegovim življenjskim situacijam trpen ali kakor je zapisal Jakopič — tragičen značaj. S čim naj sicer, razen z Groharjevo izjavo iz leta 1900 o potrpljenju, ki je božja mast, podpremo trditve, da je kot človek »potrpežljivo prenašal« vse zapreke, ki so se pojavljale na njegovi poti, ker je po »kmečki modrosti sodil, da mu je pač namenjeno tako«. ⁶⁵ Z njegovimi pismi Jakopiču gotovo ne. Celó v zadnjih letih, ko je bil s telesnimi močmi že močno pri kraju, je marsikaj poskusil, da bi se rešil obupnih razmer v Škofji Loki. V tem pogledu je dovolj zgovoren odlomek iz neodposlanega pisma (verjetno koncept pisma dr. F. Vidica) decembra leta 1910:

»... Sem še vedno v Škofji Loki in sicer me vežejo na njo dve stvari: lepa okolica, zelo prikladna za slikanje pokrajin ter cenejše življenje kot kje drugje. Zlasti zadnje je tista preporna točka okrog katere se vrti največkrat kaos mojih misli. Pred dobrim letom sem nameraval preseliti se v Trst, kamor so me dve leti vabili razni rodoljubi ter — obetali vse polno naročil, toda kasneje ko sem prišel tja, so ti videli da imam resno voljo tam ostati, ni hotel nihče vedeti o prejšnjih naročilih in odličnem slovenski prvak mi je v obraz zabrusil, mi imamo narodnega davka že itak preveč. To so možate besede možatega moža, kaj?

Tako sem zamenjal sanje o obali in morju adrijanskemu zopet z loško smojko, katero gledam še sedaj. Ne manjka mi uspehov, lahko rečem vsaka razstava katere se vdeležim prinese kaj, toda samo moralna priznanja: Prodam sicer tu in tam in sicer dobro, ali to je tako redko — redko. Za nakup smem računati le z javnimi činitelji privatni ne kupujejo, ker umetnost ne spada pod naslov — Sport —. Naročil ni in radi vseh teh mizer sem velikrat v takem položaju, da niti pisem ne morem pisati, tako na priliko lanski Božič nisem niti jednemu svojih znancev in prijateljev pisal voščila z jednostavnega uzroka kakor zgoraj navedeno. S tem končam svojo Jeremijado katera ima velikrat žalostnejšo melodijo kakor cerkvena veliki teden...« ⁶⁶

V zapuščeni kašči, svojem improviziranem ateljeju, v katerem je naslikal svoja zadnja figuralna dela, je Grohar zaman »sanjal o obali in morju adrijanskem«.

⁶³ Citirane ocene Groharjevega človeškega lika v besedilu monografije »Ivan Grohar«, DZS, str. 18.

⁶⁴ Prav tam, str. 21.

⁶⁵ Prav tam, str. 18.

⁶⁶ Pismo iz Groharjeve zapuščine v NUK.

Na začetku leta 1911 je uspelo Jakopiču, da je Groharju preskrbel štipendijo Kranjskega deželnega odbora za študijsko potovanje v Italijo. Ko je Grohar to zvedel ni mogel verjeti. Bil pa je preslab za potovanje in je na Jakopičev nasvet vstopil v bolnišnico. Od tam — je na hrbtno stran propagandnega letaka »Kako se ubranimo jetike« — pisal prijatelju:

»Dragi!

Sem v bolnišnici interni oddelek na dvorišču desno — drugo nadstropje. Prinesi mi kaj za brati.

Srčen pozdrav
Grohar.«⁶⁷

To je njegovo zadnje sporočilo. Umrl je po treh tednih bivanja v bolnišnici — 19. aprila 1911.

⁶⁷ Zadnje, nedatirano pismo v Jakopičevi zapuščini.

Lilijana

Ladislav Lesar

(Odlomek)

Zgodilo se je nepričakovano. Ležal sem v dnu samotne reke, Lilijana pa je prihajala z nasprotne strani po rečnem produ v plavih kavbojkah in z razkuštranimi lasmi. Šla je kakor privid po samotni globeli. Dolina se je proti severu ožila v strm kanjon, na jugu pa se je širila v lijakast umirjen svet, poraščen z gozdovi in domačijami. Če si se povzpел po strmем kolovozu na razvaline starega gradu, ki se je pletel v nebo, kakor čudna prikazen, si obstrmel nad nenavadno lepoto, ki jo je nudil razgled preko doline.

Ležal sem na dnu reke na plitvini, oslepljen od sonca in tišine. Hotel sem imeti nekaj od teh dni. Po vsem, kar sem preživiljal zadnje tedne, je bilo to življenje čudovito odkritje, odmaknjeno od sveta in pomembno samo zame. Predajal sem se brezskrbnemu sanjarjenju. Iskanju zlatih biserov v rečnem produ (tako sem si domišljjal in počutil sem se prav prijetno) ter potepanju ob rečnem bregu, ki je bil ponekod obdan s strmimi pečinami in s prijetnimi majhnimi jasami in ogradami samotnih domačij.

V hipu, ko sem si vtepal v zavest nepričakovano srečanje, sem bil še čisto miren, kaj se je dogajalo potem, ne vem več. Zašel sem v nek irealen, podzavesten svet, kjer se resničnost združi s sanjami.

Spomnil sem se svojega otroštva. Takrat je bila vojna. Stanovali smo v majhni leseni bajti na koncu vasi in mama se je zmerom bala, da bodo prišli vojaki in nas postrelili. Skrivali smo se po raznih luknjah po okoliških gozdovih. Ded pa ni hotel nikamor. »Pustite me!« je robantil, če so mu prigovarjali, da bi se umaknil iz bajte. Sedel je tam kot svečenik; pletel košare in vezal lonce, dokler ni nekega dne od starosti umrl. Ob dedovi smrti sem bil kakor iz uma... Rad sem imel tega starca z velikimi brki, ki je prepotoval polovico sveta in znal toliko pravljič kakor nihče na svetu. Na pogreb nisem smel, ker nisem imel hlač. Splazil sem se za živo mejo ob bajti in škilil skozi grmovje za pogrebci, ki so nesli mojega deda v rjavi krsti na pokopališče.

Z Lilijano sva sedela na visoki skali sredi reke. Daleč pred nama je šumel jez. Visoko ob robu soteske sta nad kamnito gmoto poletavala jastreba. Ko sem končal zgodbo o dedu, je prišla z obrazom do mojih oči. Brez besed sva šla za tokom vode in zdelo se mi je, da neseva dedu pozdrav. Videl sem ga kako naju blagoslavlja. Kako se mu širi nasmeh in polnijo oči s svetlobo. »Tudi jaz imam dedov grob,« je rekla Lilijana, — »najdražje mesto, kamor se vračam v najtežjih trenutkih svojega življenja. Povedala bom dedu, da sem našla velikega prijatelja.« Sklonjena nad reko sva gledala v vodi svoja obraza, ki sta se čudno širila in ožila. Za trenutek je prišel oblak in zakril najini podobi.

Dolgo sva brodila po reki. V močnih brzicah sva si pomagala tako, da sva se držala za roke, s prostima rokama pa sva se oprijemala skal, ki so vsepovsod rasle iz vode.

»Iščiva bisere!« je rekla Lilijana v hipu, ko sem ji hotel povedati zamisel o biserih. Zdelo se mi je povsem normalno, da se je spomnila na bisere, saj kaj drugega nisva imela početi. Zrak je gorel od vročine. Kot iskalca biserov pa se bova potapljala, grebla po rečnem dnu in nosila na obalo pisano kamenje.

Obšel me je nenavaden ponos, da bom kot izkušen iskalec biserov učil Lilijano te umetnosti. »Najprej kar je potrebno,« sem govoril bolj zase — »moraš biti prepričan v svoje zmožnosti in v to, da biseri so. Potem moraš iskati. Lahko počenjaš te reči iz navadnega dolgčasa — to ni tako pomembno. V najinem primeru iščeva, ker potrebujeva bisere.«

Imel sem občutek, da je pred mano širno morje. S posadko zaraščenih mož sem se bližal Koralnim otokom, kjer bomo iskali resnične bisere. Vrnil se bom. Prepričan sem, da se bom vrnil. Lilijana bo stala v pristaniškem zalivu in jaz ji bom nasul biserov v dlani.

»Lahko te razočaram,« sem rekel in se prestrašil lastnih misli, ki so se kakor siva gmota zažirale v mojo zavest. »Kako to misliš?« je rekla presenečena nad nenavadnim tonom mojih besed. »Mislim,« sem počasi povzel, »saj veš, kako je v življenju. Nikoli ne vemo, kdaj koga razočaramo.« Čutil sem, da se mi izmika čudovita prispodoba lepote. Še več: vedel sem da bo poletje z Lilijano kratkotrajno, a nisem imel moči, da bi uravnal tok notranjih nasprotij, ki so se pričela porajati v meni s silovito naglico.

Prišla je z dlanmi do mojega čela. Počasi je šla s prsti preko obraza in vratu; čutil sem kako ji drhtijo dlani, oči pa je imela vlažne od bolečine.

Ležala sva na majhni jasi ob reki. Cvrčanje murnov je prihajalo z vseh strani in se spajalo z vročičnim popoldnevom. Poiskal sem njene oči... Dolgo sem gledal v sinjo modrino njenega neba... in zdelo se mi je, da je resnično nebo. Da je reka. Da je šumenje jezu v dolini in šum gozdov na preseki. Spomnil sem se svojega otroštva, pobeglih, neplodnih let, ki sem jih preživiljal v mestu, norega pehanja za užitki in denarjem in vedel sem, da je to največ, kar morem doživeti v življenju, da je to lepota neprecenljive vrednosti.

Hotel sem biti prisoten v tem prerajanju samega sebe. Predstavljal sem si, da hodiva po pustem svetu brez vode. Da sva predana na nemilost kruti resničnosti, kjer bova umrla. Mučil sem se s temi mislimi, pa nisem hotel, da bi bilo tako, nisem hotel povedati, da trpim, čeprav je opazila v mojih očeh zbežanost in dvom.

»Nikoli me ne moreš razočarati,« je rekla s tihim glasom. »Dnevi, ki jih preživljam s teboj so najlepši v mojem življenju. Nikoli mi ne more nihče vzeti teh spominov, te svobode...« Vedel sem, da govori resnico. Morda sem si želel, da bi bila resnica in nisem dopustil niti delčka možnosti, da bi bilo drugače.

Še zmerom sva bila v travi sredi majhne jase, ob vznožju strmega pobočja. Popoldan se je nagibal proti večeru. Daleč za hribi se je slišalo zamolklo grmenje, kakor bi se podiral svet. Gledala sva v strmem hribu starca, ki je nesel butaro drv k samotni kolibi in si zaželela, da bi imela tudi midva tako bajto, odmaknjeno od sveta, postlano s kožami divjih živali.

»Tudi zemljo bi morala imeti.« Poiskala je med travo grudo prsti. Prijel sem jo za roko in jo približal ustnicam. Vzel sem kepo izsušene zemlje in jo zalučal v reko. Potem sva ležala v travi prežeta drug z drugim, polna lepih misli.

* * *

Starčeva bajta je bila vsajena v strmem pobočju ob reki. Z jugovzhodne strani jo je pred plazovi, ki so drseli v kanjon varoval gozd, ki se je raztezal vse do vrha dober kilometer do prvih naselij, ki so bila raztresena po pristavi.

S severa je po ozki soteski neprestano vlekel veter. Včasih komaj slišno, včasih pa se je razdivjal v pravcati vihar. S te strani je bila bajta nezavarovana. Že leta so rovarili viharji in vetrovi v njeno leseno okostje. Bila je črnkasto siva, izlizana od vetrov, sonca in dežja.

Bil je večer. Temne sence so polnile dolino; le včasih se je zaiskril val kakor Pliskavica in se pogreznil v samotno odtujeno šumenje reke.

Starec je sede tesal majhne, češnjeve deščice, katere je prejšnji dan našagel in razklal (tako je že leta odkar tu živi, prekrival svojo bajto). Bil je visok, plečat, nekoliko upognjen, kakor vsi starci v teh krajih. Raztrgane cunje na njem so dajale videz neurejenega in težkega življenja.

Stal sem za bajto v temi in ga gledal kako je v umirajoči svetlobi vstajal, se počasi razgledoval po dolini in gorskih grebenih. Videl sem otožno, medlo luč v njegovih očeh. Dolgo je stal tako — visok in vzravn. Reka je šumela in zamirala v skalnih pečinah daleč od bajte.

Imel sem občutek, da je starec bog...

Tako stoji nepremično, kot soha; pred njim pa se spreminja dolina. Kakor da se skladi ogromnih skal širijo. Da reka hrumi in raste z vse večjo silo. Zadaj iznad gorskih gmot se je prikradla bleda mesečeva svetloba in se razlila preko doline. Jez se je lesketal, kakor srebrnkast pas. Le starec je bil še zmerom nepremičen, kakor da nekoga čaka.

Nisem ga hotel motiti. Vetrovna noč je bila topla. Stisnil sem se ob skladovnico drv in čakal, da se odpravi v bajto. Potem bom potrkal in ga prosil za prenočišče.

* * *

Sedel sem ob starčevih nogah na pogradu. Plamen oljenke je pojemal in s čudnimi sencami polnil zakajeni prostor. Starec je neprestano pokašljeval.

»Že petindvajset let živim tukaj,« je rekel; »si lahko mislite koliko je to. Prej pa sem bil marsikaj.« Dvignil se je z ležišča, da sem videl zaraščeni obraz. Povabil me je naj sedem bliže. »Nikar se ne bojte, kar stisnila se bova, če vam je prav; drugega ležišča nimam.« Previdno sem se umaknil njegovim rokam in sedel kraj majhne pečice na grčev panj. Kašljal je in pljuval skozi okno. Pljunki na okenskih križih so se kakor veliki pajki spuščali na tla.

»Bolni ste oče,« sem rekel. »V bolnišnico bi morali.« Brundal je kakor medved, vrtil med prsti neko zelišče in ga žvečil. »Ne, osemdeset jih imam pa nisem videl dohtarja. Najboljše zdravilo je zrak pa tole.« Z roko je pokazal proti majhni pečici, kjer se je sušilo polno zelišč.

Pod bajto na jezu je šumela zlovešča reka, kakor da hoče odnesti ogromen kamnit masiv, ki je rasel nad njo. Duh po vodi in senu, ki ga je prinašal

veter, se je izgubljal v zatohlem, smrdljivem prostoru. Starec se je razživel. Brisal otekle veke z umaznim robcem, pogrkoval in pljuval skozi okno.

Postalo me je strah. Zmerom sem se bal starcev. Nekoč sem slišal čudno zgodbo o starcu, ki je napol hrom in slep živel sam v neki bajti. Zaradi zločina — ubil je mater in hčer — je presedel dolga leta v ječi, potem pa lovil po okoliških krajih mačke in pse in jih obešal na drevesa. Če se mu je kdo približal, se je skril in ga napadel s kamenjem. Nekega dne so ga našli pastirji obešenega — poleg njega pa je visel velik, črn pes.

* * *

Jutro v dolini je bilo sveže. Starec je odpahnil nekakšna vrata, zbita iz brun in val svetlobe je preplaval luknjo. Čist poletni zrak, nekoliko vlažen, mi je širil nosnice in prsi. Stal sem pred bajto bos in gol. Spodaj je šumela reka. Prosojne meglice so izgorevale v sončni pripeki. Stekel sem do brega in se vrgel v valove pod jezom.

Spet sem bil zapreden in nevidne niti negotovosti...

»Popoldne pride Lilijana!«

To resnico sem čutil, nosil sem jo, kakor prebujenje. Nisem hotel misliti na popoldne. Zmerom je dovolj priložnosti, da uredim te stvari — sem si rekel. V majhnem zalivu ob reki je bil izvir. Napil sem se čiste studenčnice. Odvezal od brega prepereli čoln in odveslal.

* * *

Starec se je zapredel v puščobnost in zvečil tobak. Pripravljalo se je k nevihti. Strele so švigale nad dolino in se lomile v skalnih pečinah. Zamolklo grmenje je od časa do časa napolnilo kanjon in streslo bajto. Reka se je v krčih penila in butala ob breg.

»Če jo dobi nevihta,« sem pomislil in se pognal iz bajte proti jezu. Naletovale so prve kaplje dežja.

Z Lilijano sva ostala v čolnu, s katerim se je pripeljala z nasprotni strani. Dolina je besnela v nalivu dežja. Stala sva v čolnu na viharni reki in si zaželela boja z divjim viharjem. »Življenje je zanimivo samo dokler se z njim boriš,« je rekla. »Hočem, da se do smrti boriva!« Premočena sva prišla k starcu, ki je v skrbeh za naju stal pred bajto in klical v noč.

* * *

Drugi dan sva s starcem priredila majhno slovesnost. Uredila sva bajto, jaz pa sem spletel iz gozdne lipice precejšnjo kito in napravil venec. »Krona iz zelenja,« sem rekel. Starec je hudomušno mežikal. Pripravljal je čaj in pri-povedoval kako se je kot avstrijski vojak boril proti Srbom:

»Saj nisi vedel proti komu se boriš. Vse je bilo zmešano. Mi Slovenci iz našega regimenta smo se uprli, pa bi nas kmalu postrelili kakor pse. Ker sem širil protivojno propagando, sem bil premeščen na fronto, v samo srbsko gnezdo. Po zavzetju neke vasi pride k meni kaplar našega oddelka, visok Avstrijec. Stojim pred njim kot ukopan. On pa grebe s palico po pesku in riše nekakšna drevesa. Potem se zadere: 'Vidiš to, a — dezertar — hočeš, da te obesimo!' In bilo bi po meni, da se ni zame zavzel neki častnik.

Gremo nekega dne v izvidnico,« nadaljuje starec, ki ni mogel pozabiti svojih spominov; »pa ti naletimo na babo. Otrok veka ob njenih prsih, ona pa nas roti: 'Pustite me pri življenju — jaz sem nedolžna! Usmilite se otroka!' Spogledamo se in gremo. Neki vojak ji je vrgel celo svojo malico. Komaj smo ji obrnili hrbet se baba dvigne in ustreli v našega kaplarja. Kaplar pade, baba pa gleda v nas kakor podivjana in se oklepa otroka.

,Na, hudič! Ne boš več,' zakolne moj prijatelj in jo ustreli.«

Starec pripoveduje. Čutim, kako se mu upira. Najraje bi pozabil vse te reči. V usta tlači neko zelišče in pokašlja. Molk v bajti postaja mučen. Hočem nekaj reči, pa nimam glasu. Želim si, da bi prišla Lilijana. Tudi starec si je najbrž želi.

* * *

Po sinočnji nevihti je dan umit in svež. Trava ob bajti je ozelenela, da je videti ves breg do gozda, kakor zelen slap.

»Danes bova ribarila,« pravi starec. »Včasih ulovim kakšno ribo v sak.

Spomnil sem se, kako sem kot otrok lovil v vaškem potoku. Hotel sem povedati starcu, pa se mi ni zdelo vredno. Njegov način lova se mi je zdel uspešnejši. Kako se lahko v trenutku vse izpremeni, sem pomislil. Starec je omenil lov in že sem s svojimi vrstniki iz otroških let. Spominjam se, kako pečemo na ražnju postrvi, zraven pa grizemo trd kruh in čebulo.

Potrebno je, da se nekaj prelomi. Vsak dan mora biti nov začetek. Vsak trenutek... le tako ima življenje svoj smisel.

Najbrž nisem sposoben, da bi razmišljal o teh rečeh. Zunaj je sonce. Toplo avgustovsko sonce — in reka — in breg ob reki in pot. Tiha, zelena, skoraj nevidna, po njej bo prišla Lilijana.

* * *

Ležim v travi in mislim na smrt. Želim si, da bi prišla Lilijana, v resnici pa mislim na smrt. Čisto miren sem. Ujamem žuželko in jo nataknem na trn. Gledam jo, kako umira, kako se z vsemi močmi poskuša osvoboditi mučilnice. Reka je ob zavoju doline tiha in široka kot jezero. Vse je tako tiho. Še dihati

me je strah. Le žuželka brenči na trnu in pleše kakor vreteno. Tudi moje prednike so natikali na kol. Zmerom koga nataknejo. Razmišljam o vzroku pobijanja pa ne morem doumeti zakaj vse to. Postane me sram sadističnega izživljanja. Vseeno je kdo je na kolu — žuželka ali človek. Samemu sebi se zastudim. Zmečkam žuželko in si obrišem krvave prste v travo.

Starec drži v dlaneh kito zelenja in ga nerodno natika Lilijani na glavo. Pred trenutkom je planila v bajto, divja kakor žrebe; zdaj pa stoji pred starcem v svečani tišini in si ne upa niti dihati. Starčevi prsti so okorni, a le nekako uredi stvar. Potem se vzravna in slovesno reče: »No, zdaj si kraljica najlepše doline.« Starčev glas je slovesen. Tudi bajta se mi zdi slovesna. Dolina je ožarjena od zahajajočega sonca. Lilijana stoji pred nama v kiti zelenja, podobna gozdni vili. V očeh se ji nabirajo solze. Ne ve kako bi se zahvalila... Brez besed se srečava s pogledi. Dolgo molčiva. Veter je zelo tih. Daleč, onkraj grebenov izven doline, je svet najine bodočnosti. Neslišno se pogovarjava o domu, otrocih in delu, ki naju čaka. Noč je že. Starec je od utrujenosti zaspal. Sprehajava se ob reki, mimo slapov in še naprej. Topla poletna noč je. Ničesar ne pričakujeva. Vse je tako razumljivo in resnično...

Še pred nekaj dnevi sem bil popolnoma drugačen. Zdaj pa je vse spremenjeno, nerazumljivo. Novo.

Nenadoma sem zagledal pred sabo vse svoje življenje. Tisoč trenutkov, ki sem jih preživiljal, se je zvrstilo pred menoj kakor na filmskem platnu.

Stojim in gledam. Nema procesija obrazov. Sončnih zahodov in vsega... Čutim, kako se v meni vrstijo letni časi z vsemi značilnostmi, ki so jim dajala pomen.

»Kako je pravzaprav s to rečjo?« sem pomislil. »Rekel si, da je srečanje z Lilijano največ, kar moreš doživeti. In to si rekel že neštetokrat pred tem srečanjem in zmerom si verjel. In če verjameš... Potem je kljub vsemu vendarle res.

»Tako je! Zmerom je res,« sem pritrdil, »zmerom, kadar čutiš samega sebe v neki stvari.«

Kakor dalen odmev prihajajo misli od kamnitih sten v ozki soteski. Dolina je nenavdno čista in sveža. Ležim v travi daleč od vsega; kakor prikazen prihaja v odmevu daljnih spominov tudi včerajšnji dan. Včerajšnji dan... dan... dan...

»Da da, tako je, saj je včeraj kronal starec Lilijano za kraljico najlepše doline. In, jaz sem bil prisoten. Zdaj pa se mi zdi vse tako daleč. Tako zelo daleč, kakor tisti sončni jesenski večer, ko sem čakal, da mi bo mama kupila prve barvice.

Stal sem na oglu bajte in čakal, kdaj bo prišla mama iz mesta. Še nikoli nisem videl barvic; samo čutil sem, da morajo biti nenavadno lepe. V mislih sem si predstavljal, kako bom potegnil z barvico po papirju in bela preproga se bo spremenila v travo, rožo, sonce, luno, njivo, psa — v vse, kar bom hotel. In hotel sem veliko. Hotel sem naslikati ves svet; s tisoč barvami, šumenjem gozda in ptičjim petjem.

Tisti jesenski dan mi je prišel v vsej svoji prešerni otožnosti pred oči. In kakor da je iz tistega dneva, iz tiste davne sreče zrastle celotna slika mojega življenja.

In če bi takrat dobil barvice? Ali bi še imel željo po slikanju? Morda bi zdaj drugače živel? Morda bi narisal svoje podobe na pomečkan škronicelj in bi potem pozabil na vse.

Tako pa je v meni ostalo še tisoč neizpolnjenih želja. Tisoč barvnih odtenkov, čeprav nisem nikoli pozneje ničesar naslikal.

Prevzel me je čuden nemir. Pozno poletje in nepopisna osamljenost, ki se me je začela polasčati... Vse... Dušil sem se v začaranem krogu, in kakor utopljenec sem se poskušal rešiti, dihati.

Dolina je bila nenavadno tiha. Občutil sem neizmerno praznino in žalost. Vse, kar sem zaznal s svojimi čustvi, je bil odtujen mrmrajoč veter visoko nad robom soteske.

Hotel sem ven, ven iz te začarane doline. »Lilijane ne bo več,« sem zamrmral. »Nikoli več!« »In če pride? — Ne, nikoli več, če tudi pride.«

Sel sem po zarasli poti ob reki, ob meni pa je šla Lilijana. Kakor takrat, kakor prvič je bila tudi sedaj v plavih kavbojkah. Lasje so ji padali čez oči in ramena.

»Zakaj si tako tih?« je rekla. »Me nimaš več rad?«

»To poletje je tako čudno,« sem rekel in brcnil v kamen, da se mi je podedila izza nohtov kri. »Ničesar več ne razumem.«

Začutil sem, da je prišel konec; tisti neizpodbitni, resnični konec, pa nisem imel moči, da bi se ustavil in ji povedal resnico.

Drugi dan sem hotel obiskati starca. Hotel sem do kmetije ob zavoju reke, pa se nisem ganil vse do noči iz svojega brloga v majhni, zapuščeni kolibi, kjer sem prebival že nekaj dni.

Zakuril sem v razmajanem štedilniku in pristavil krompir, ki mi ga je prinesla Lilijana.

Hotel sem biti sam. Zunaj je bil topel poletni večer. Dolina je ležala kakor ogromna ladja in v tej ladji sem živel jaz. Nenadoma se mi je zazdelo, da upravljam mehanizem ogromne pošasti. Pritisnil sem na vzvod in že sem se pomikal proti daljni zvezdi na neskončnem nebu. Od vseh strani so prihajale luči. Sto in sto luč in v sredini je na visokem, črnem jamboru visela luna. Stal sem na palubi ogromne ladje in plul proti zvezdi. Vedel sem, da je zelo daleč in da se v soju tisoč luči lahko izgubim.

V zgodnjih jutranjih urah je bila dolina nenavadno živa. Prvi sončni žarki so zlatili vrhove bregov. Dolina je bila zavita v siv pajčolan megle, ki se je počasi pomikal za tokom vode.

Stal sem nad meglo in gledal prebujanje doline.

Vseokrog so ščebetale ptice. S severne strani je vlekel rahel veter in pozibaval rosno grmičevje na bregu. Daleč pred mano je šumel jez. Reka je plujskala ob breg in mrmraje odtekala.

Prihajam v sozvočje besed, v sozvočje ritmov, v sozvočje glasu. Ležim na razprti ravnici v poletnem soncu. Od vseh strani prihaja godba čmrljev, čebel, vetra, reke in jezu, ki odmaknjeno šumi.

Vtihatopil sem se v svet skrivnosti in skrivnosti so se vtihatopile vame.

Stopim do rečnega brega v mivko, v pisano rečno kamenje, da začutim pljusk valov preko gležnjev. Reka je na tem delu umirjena; tako umirjena, da čutim, kako se pretaka čezme kot lena radost. In s to reko sem hotel ven — ven ... zdaj pa sem obstal v nerazumljivi molitvi, podobni grozi.

In groza raste ... Pravzaprav je to nema opustošenost prejšnjega trenutka. Vsega, kar sem doživel v tem poletju, v teh nekaj dneh.

Pretakam se skozi samega sebe ... Prepuščam se reki, da me odplavlja.

Klečim na mivki. Na pisanem rečnem produ, z mrtvim obrazom v dlaneh. Gledam ugaslo sinjino v očeh, ki so mi dale ljubezen ... Mrtve, spuščene roke ob mokrem telesu, ki ga odplavlja reka ...

Držim mrtvo telo v naročju in grem proti vzhodu. Reka pa prihaja od juga in gre proti severu. Trgam se od napora. Rad bi na vzhod, na vzhod, da jo pokopljem v praznični luči sonca. Reka me vztrajno in leno odplavlja. Hromi upor mišic in lomi voljo.

Izstreljen v nebo sem onemel in zdaj padam v globine in na dnu me čaka konec.

Z nezavedno močjo (od kod neki moč v takih trenutkih) se poženem proti bregu in obstojim na ravnici. Na isti sončni, zeleni ravnici v sozvočju barv in glasov... In spet se mi dozdeva, da ni res in spet pozabljam...

* * *

Jutro je sveže in temno. V naplavinah noči se čisti in raste iz skalnih gmot, iz reke in jezu.

»Pravzaprav se vse stvari dotikajo neba,« pomislim. Kakor otrok se razveselim nenadne ugotovitve. Vse stvari se dotikajo neba... Tudi dolina in kamenje in breg in vse... O, tudi jaz in kar je v meni. Bolečina, ki jo nosim in mrtvo telo.«

Neslišno odteka reka. Jez je pomaknjen daleč na drugi konec doline. V vročičnih blodnjah iščem stezo, brv, neznatno brv, po kateri bi šel — zbežal iz tega zelenila... A je vse le mivka in pisan rečni prod.

Še o samoupravnih pravicah študentov

Ivan Kreft

Razprava, ki jo je sprožilo izdelovanje statuten fakultet, se je zaostрила ob vprašanju samoupravnih pravic študentov. Uredništvo »Problemov« je mnenja, da gre pri razpravi za mnogo več kot za soglasje ali nesoglasje glede formalnopravnih formulacij v statutih in celo za več kot za formalno priznanje ali nepriznanje pravice študentov do sodelovanja v samoupravnih organih. Vse kaže, da se za vsemi temi vprašanji skriva globlja vsebinska problematika, ki je ni mogoče rešiti radikalno — niti v nekaj mesecih, kolikor traja izdelava statuten; komaj v nekaj letih. Za polemiko in tudi za članki študentov, ki jih objavljamo, ne da bi jih smatrali za stališče uredništva, vidimo težnjo prizadetih, da bi se s stališča imanentnih možnosti lotili radikalne kritike obstoječega stanja. Kolikor je sposobna formulirati te možnosti in jih postaviti kot merilo stvarnega napredka, se nam zdi, da je sploh pogoj vsakega napredovanja. Uredništvo je mnenja, da bo kritika, ki bo hotela zadostiti tem zahtevam, morala zapustiti teren presplošnega razpravljanja o družbenem statusu in začeti pri stvarnih odnosih študent-profesor v študijskem procesu, za katerega (kvaliteto) konec koncev gre.

Na tej poti pa je do posplošitve daljša in najbrž tudi napornejša pot tista, ki se ji ni mogoče izogniti. Uredništvo bo z zadovoljstvom sprejelo vsak prispevek k odpiranju in reševanju teh vprašanj.

Ob sprejemanju fakultetnih statutow se veliko razpravlja o vlogi študentov pri samoupravljanju na fakultetah. Vsi, ki so doslej o tem razpravljali, so enotni v stališču, da moramo študentje pri samoupravljanju sodelovati še aktivneje kot doslej. Mnenja pa se razhajajo pri iskanju primernih oblik in načina sodelovanja. Najpogostejša so naslednja dokazovanja študentskih pravic do sodelovanja pri upravljanju fakultet:

— ker opravljajo fakultete dejavnost posebnega družbenega pomena, lahko sodelujejo pri upravljanju določenih zadev tudi študenti kot zainteresirani občani (po nekaterih mnenjih pa ZŠJ kot zainteresirana organizacija);

— izvirni nosilec samoupravnih pravic na fakulteti je kolektiv fakultetnih delavcev (tu je mišljeno pedagoško, tehniško in administrativno osebje), ki pa lahko prenese na študente pravico, da v posameznih samoupravnih organih tudi odločajo o nekaterih vprašanjih;

— kot delovni ljudje, ki delajo na fakulteti so študenti člani delovne skupnosti fakultete in imajo tako samoupravne pravice.

Zagovorniki prvega stališča se sklicujejo na 9. in 90. člen ustave SFRJ in na 79. člen ustave SRS. Po 90. členu ustave SFRJ »O organizaciji dela in o delitvi dohodka odločajo v taki delovni organizaciji (tu je mišljena delovna organizacija posebnega družbenega pomena — op. I. K.) samo organi upravljanja, ki jih volijo člani delovne skupnosti«. Ker po prvem stališču študentje nismo člani delovne skupnosti, temveč samo zainteresirani občani, ne moremo soodločati o organizaciji dela, to pomeni, da ne moremo soodločati o organizaciji študija. Drugo stališče zagovarja tovariš Jože Goričar v Naših razgledih (NR, 22. 2. 1964), tretje stališče pa zagovarja večina študentov (Sklepi ideološke komisije VI. konference ZŠJ v Novem Sadu).

Družbeno samoupravljanje uvajamo v prepričanju, da je to korak v smeri k izgraditvi družbe, ki ne bo več temeljila na odtujitvi človeka od produkcijskih sredstev, na odtujitvi rezultatov dela od proizvajalcev in na odtujitvi človeka od človeka. Delo naj bo osnova za upravljanje družbenih sredstev.

Tudi tisti, ki oporekajo študentom samoupravne pravice, trdijo, da je študij delo, zato tega ni potrebno posebej dokazovati.

V ustavi je rečeno: »... Skladno s tem so nedotakljiva podlaga človekovega položaja in njegove vloge:

družbena lastnina produkcijskih sredstev ... ki z *odpravo odtujenosti človeka od produkcijskih sredstev* in drugih delovnih pogojev zagotavlja pogoje za *samoupravljanje delovnih ljudi* ...« Po določilih ustave imajo pravico samoupravljanja *delovni ljudje*. Ustava ne predvideva, da bi lahko imela v delovni organizaciji samoupravne pravice samo ena skupina delovnih ljudi, ki bi po svojem preudarku prenašala del teh pravic na drugo skupino delovnih ljudi.

Pri zavračanju samoupravnih pravic študentov se večkrat poudarja, da študenti nismo člani delovnega kolektiva. Predpisi točno definirajo, da so člani

kolektiva gospodarske organizacije ali zavoda tisti, ki so z gospodarsko organizacijo ali zavodom v delovnem razmerju. Predpisi tudi definirajo, kaj je delovno razmerje in po tej definiciji študentje s fakulteto nismo v delovnem razmerju, torej tudi nismo člani kolektiva fakultete.

Ustava pri zagotavljanju samoupravnih pravic ne govori o članih delovnega kolektiva, temveč o delovnih ljudeh, o članih delovne skupnosti. Sedaj je stvar zakonodajalca, da v zakonu natančno določi, kdo je član delovne skupnosti. Če bo zakon določal, da imajo samoupravne pravice samo člani delovnega kolektiva v sedanjem pomenu besede, ali pa, če bo zakon določal, da neka skupina delovnih ljudi, ki delajo v delovni organizaciji (v našem primeru študentje), niso člani delovne skupnosti in da nimajo samoupravnih pravic, bo tak zakon protiustaven.

V študijskem procesu imajo bistveno drugačno vlogo učitelji od študentov, prav tako, kot ima v tem procesu drugačno vlogo tehnično in administrativno osebje. Razen tega se del pedagoškega osebja ukvarja še z znanstveno raziskovalnim delom, v katerem pa na poseben način sodelujejo tudi nekateri študenti. Nesmotno, nesmiselno in celo *neenakopravno* bi bilo, če bi imeli vsi ti v upravljanju vsakega področja dela fakultete *enako* vlogo, enako pravico in dolžnost. Kolikor mi je znano, se za kaj takega študentje nismo nikoli zavzemali. Tudi odnosi na različnih fakultetah se med seboj razlikujejo. Gotovo bodo imeli manjšo vlogo pri upravljanju študentje na fakultetah, kjer predvsem zaradi objektivnih vzrokov še niso razviti sodobnejši učni procesi in imajo odnosi med učiteljem in študentom še kaj malo značaj skupnega dela.

Kako zagotoviti v statutu, da bo vloga pri upravljanju posameznih področij dela fakultete v skladu z vlogo, ki jo imajo posamezne skupine delovnih ljudi pri delovnem procesu in da hkrati ne bodo kršene z ustavo zagotovljene pravice nobeni skupini delovnih ljudi na fakulteti? Možna rešitev je, da se v statutu določi za važnejše samoupravne organe razmerje predstavnikov različnih skupin delovnih ljudi, to razmerje naj bo seveda v skladu z vlogo, ki jo ti imajo v delovnem procesu na fakulteti. Tako se lahko upošteva tudi različna vloga učiteljev in študentov, ki jo navaja tovariš Goričar. Praktičen primer take rešitve je predlog, ki ga je dal Fakultetni odbor Zveze študentov Filozofske fakultete za organizacijo svoje fakultete.

Pri uvajanju in razvijanju samoupravljanja pri najrazličnejših delovnih odnosih bi bilo nepravilno, če bi skušali v najrazličnejših pogoji uvajati popolnoma enake samoupravne sheme. Ob natančnem proučevanju specifičnih delovnih odnosov moramo uvajati originalne rešitve, seveda tako, da ne bodo kršena temeljna določila nove ustave. Pri razpravah o novih statutih fakultet pa je bilo doslej premalo širšega in analitičnega proučevanja delovnih odnosov in predvsem premalo proučevanja možnosti uvajanja sodobnejših učnih procesov, kjer bo študent še bolj aktivno sodeloval.

O razvrednotenju samoupravljanja

Tine Hribar

Vsakokrat, ko teorija začne zaostajati za prakso ali jo zgolj odraža, ne da bi jasno izpostavljala njene notranje, podpovršinske tendence, nujno zaide v lastna protislovja, ker je pač mrtev odraz protislovij v praksi, ne pa pokazateljica realnih možnosti za njihovo preraščanje. Zato takšna teorija zmeraj vzame obstoječe stanje kot statično in največkrat za merilo vseh časov in krajev.

Če proglasimo obstoj neke institucije v naši družbi za institucijo, »ki obstaja v sleherni globalni družbi«,¹ se nismo pregrešili samo formalno proti vsakršni dialektiki, saj je po njej vredno vse, kar obstaja, da propade, ampak smo tudi vsebinsko zamešali odnose v razredni družbi z odnosi v predrazredni in brezrazredni. Institucije so namreč svojstvo razrednih družb, razrednih družbeno-ekonomskih formacij in nobene druge. To teoretsko, sicer nam je, če malo pomislimo, kaj hitro očitno, da na primer fakulteta v predrazredni družbi ni obstajala in še danes v marsikateri globalni družbi ne obstaja. Globalna družba je namreč vsaka družba, v kateri so družbeni odnosi docela ali vsaj pretežno vase obrnjeni, razvijajoči se znotraj njenih meja, pa naj si bo to družba bodočnosti, ki bo vključevala vse človeštvo, ali pa predrazredna človeška plemenska skupnost.

V razredni družbi se pojavijo institucije, ki so izraz postvarelih odnosov; odnosov, ki so se osamosvojili od ljudi in postalí nasproti njim samostojni subjekt. Ljudi, osebnosti upravljajo in usmerjajo, skratka bolj ali manj razosebljajo. Tudi ljudje, ki v teh institucijah delajo, so le njihovi agenti. Vsakdo je igralec svoje vloge in čimbolje jo »igra«, tem uspešnejša je njegova kariera, njegov družbeni položaj (status). Tedaj lahko govorimo, da »fakulteta prenaša znanje, strokovnost, občo in profesionalno kulturo ter ustrezne družbene norme na generacije študentov«. Je pa veliko vprašanje, če bi bila tedaj njena pglavlitna funkcija res »vzgojna«, socializacijska (podčrtal T. H.). Razosebljanje in socializem ne gresta skupaj, zlasti ne, če ju vzamemo statično. Teoretično ju lahko nekritično združimo samo na račun logične nekoherentnosti in z zamešavanjem kategorij historičnega materializma s kategorijami meščanske sociologije.

Potem bi seveda lahko študente razglasili hkrati za ljudi, ki so v »kooperacijskem odnosu s fakulteto« ter za ljudi »ki so v to institucijo vključeni«. Študent dobi naenkrat to čudežno lastnost, da je lahko istočasno znotraj in zunaj fakul-

¹ Citirano iz članka Jožeta Goričarja: Samoupravne pravice študentov, Naši razgledi, stran 66, 22. februarja 1964. Vsi ostali citati so iz istega članka.

tete kot institucije in delovne organizacije. Prav tako po tej logiki, ne da bi razložili skrivnost spreobrnjenja, zlahka spreminjamo subjekt v objekt in objekt v subjekt. Čeprav z vso gotovostjo trdimo, da »vzgojni (socializacijski) procesi... potekajo... v smeri od učitelja k študentu« (ali je vzgajanje, to je učinkovanje na zavest, za historičnega materialista res že dejansko praktično socializiranje?), torej samo v eno smer, nasproti pasivnemu ali aktivnemu subjektu, lahko obrnjeno, ne da bi argumentirali, trdimo s prav isto gotovostjo, da so študentje »aktivni partnerji vzgojnih procesov«, potemtakem subjekti.

V dejanskosti seveda noben odnos in noben proces ni enostranski. Vsak odnos je izraz medsebojne povezanosti in vsak proces je vzvratno učinkovanje, zlasti pa med ljudmi. Vzrok nekritičnega sprevračanja subjekta v objekt in obratno je v tem, da se jemlje kot predmet izobraževanja, oblikovanja, in danes se študent znotraj fakultete predvsem izobražuje, vzgaja pa vse drugje — zato tudi ne smemo zamenjavati vzgajanja in izobraževanja — študent kot celosten človek, ne pa kot nosilec delovne sile, njegova obstoječa in potencialna delovna sila, kolikor v socializirajoči se družbi seveda še lahko govorimo o delovni sili. Pri oblikovanju te delovne sile bodočega profesorja, inženirja ali umetnika aktivno sodelujeta ne glede na kvantitativne in kvalitativne razlike oba: človek-izobraževalec in človek-študent. Zato je tudi delo obeh priznано za družbeno koristno, samo da družba nima toliko sredstev, da bi študentu nudila redno nagrado za njegovo delo, marveč dobiva za zdaj le nadomestek v obliki štipendije itn. Oba tudi črpata iz občega akumuliranega družbenega bogastva duhovne produkcije, ki je akumulirana v knjigah, gramofonskih ploščah in podobno. S pomočjo tega bogastva oblikuje študent svojo delovno silo tudi brez pomoči učitelja: čim boljši je, v tem večji meri. Zato je med njima dejanski kooperacijski odnos, ne pa podložniški ali pa samo formalen. Pravice in dolžnosti so na obeh polih odnosa, vzvratne in medsebojne. Nima en pol samo pravice, ki bi jih po lastni volji in izboru lahko iz usmiljenja ali zaradi uspešnosti! nekaj odstopal drugemu, kakor nima drugi pol samo dolžnost v odnosu do prvega.²

Tako študent kot fakultetni učitelj odgovarjata za svoje delo (kategorija uspešnost za socialistično družbo ni najbolj primerna) družbi; ljudem, med katerimi in za katere živita. Meril, kolikor tu lahko govorimo o merilih, nimajo v rokah v odnosu do nižjih plasti in organov samoupravljalcev samo višji organi samoupravljalcev, ampak je odnos tudi obraten: odgovornost višjih organov samoupravljanja merijo in ocenjujejo tudi samoupravljalci na nižjih organih. Zato je takšno, ponovno zgolj enosmerno izpeljevanje meril samoupravljanja, kot je naslednji: »Seveda zadeva družbena odgovornost tudi študente: le-ti odgovarjajo predvsem za svoj študijski uspeh. Merila za to odgovornost pa so v rokah fakultetnih učiteljev, uporabljajo jih ob preizkušanju študentovega znanja. Merila za učiteljevo odgovornost pa so pri samoupravnih organih fakultete, pri onih univerze kot skupnosti fakultet, kakor tudi pri širši zainteresirani družbeni skupnosti,« razvrednotenje samoupravljanja, ker bi bilo to dejansko upravljanje od zgoraj navzdol in ne neprestana konfrontacija upravljanja in samoupravljanja na različnih nivojih.

² Teh misli ne bi naprej razvijal, ker sva jih v glavnem s S. Hribarjevo že razvila v članku: Fakulteta kot delovna organizacija, Naši razgledi, 11. januarja 1964.

Vendar je miselni proces, ki je pripeljal v to prvo zmoto še kar razumljiv. Dosti manj dojemljiv je preokret od ugotovitve, da je študent vključen v fakulteto kot delovno organizacijo do trditve, da študent po izvorni naravi nima znotraj te delovne organizacije nobenih samoupravnih pravic, marveč da so te derivativne, »ker jih na študenta prenaša kolektiv fakultetnih delavcev, ki je edini izvirni nosilec samoupravnih pravic na fakulteti kot delovni organizaciji. »Ko je bilo še malo prej ugotovljeno, da je študentovo delo na fakultet družbeno koristno in da je študent torej družbeno koristen delavec na fakulteti, je zdaj nenadoma iz tega kroga delavcev pregnan z argumentacijo, da ni v delovnem razmerju, ki je pravni institut. Spet so izhodišče statični odnosi in v prvi vrsti instituti razredne družbe; pravo je namreč potrebno v razredni družbi in v neposredni zvezi z državo. Z odmiranjem države odмира tudi pravo. Z njim pa tudi delovno razmerje, ki je v tej zvezi kot pravni institut in kolikor to zares je, pravzaprav mezдно razmerje. V nemezdnem delovnem razmerju je, kot smo videli, tudi študent.

Kolikor bolj postaja delo fakultetnega učitelja nemezdno delo in to danes postaja, toliko bolj izgublja značaj politično-ekonomske in pravne kategorije, toliko bolj se zbližuje z delom študenta, kljub kvalitativnim in kvantitativnim razlikam. Zbližuje se namreč njun odnos do družbe. Čedalje bolj bosta dobivala in že delno dobivata od družbe materialno in moralno priznanje glede na njuno dejansko delo, ne pa z ozirom na kakršnekoli privilegije ali hierarhijske lestvice. Pot do tega odnosa je edino samourpavljanje, toda ne razvrednoteno.

»Samoupravne pravice študentov« minus enakopravno odločanje

Kirn Andrej

(Prispevek k članku tov. Joža Goričarja v Naših razgledih, dne 22. 2. 1964.)

Na kratko povzemimo glavne misli iz članka tov. Goričarja:

- a) »fakulteta je del vzgojne institucije, ki obstaja v sleherni globalni družbi...«
- b) »poglavitna funkcija fakultete je tedaj vzgojna socializacijska: fakulteta pri-
naša znanje, strokovnost, občo in profesionalno kulturo ter ustrezne družbene
norme na generacijo študentov.«
- c) delo obeh aktivnih partnerjev »je ne samo družbeno koristno, marveč je
za družbo celo nujno in neobhodno potrebno«.
- d) »kljub temu vendarle ne gre enačiti družbenega položaja obeh poglavitnih
partnerjev pedagoškega procesa, ki poteka na fakulteti.«

e) fakulteta je delovna organizacija: »samoupravne pravice na njej gredo samo tistemu, ki so v delovnem razmerju pri fakulteti, to je fakultetnim učiteljem in pa pomožnemu in administrativnemu osebju.«

f) za študente ostane: kar najširša udeležba v celotnem kompleksu samoupravljanja na fakulteti. »Pravica odločanja pa gre, kakor smo že rekli, samo članom fakultete kot delovne organizacije, oziroma njihovim samoupravnim organom.«

g) skrita rezerva: »seveda lahko fakulteta prenese na študente pravico, da v posameznih samoupravnih organih tudi odločajo o nekaterih vprašanjih, kot npr.: »študijski načrti in programi, študijski uspehi, materialni položaj študentov in podobni problemi«.

Osnovni kriterij za enakopravno odločanje je torej delovno razmerje za tov. Goričarja. Ustavimo se pri tem. V ustavi kot vemo je res zapisano, da edino na osnovi dela človek uživa ves družbeni in materialni položaj, vendar iz tega še ni mogoče zaključiti, da kdor ni v delovnem razmerju, za njega ne velja sedem poglavitnih točk pravic in dolžnosti (člen 34 ustave SFRJ) občanov do družbenega samoupravljanja, ki je nedotakljiva. Sprejeti gornje kriterije bi ravno pomenilo odrekati velikemu številu občanov to temeljno nedotakljivo pravico. Toda tovariš Goričar je do tega kriterija prišel:

a) ker misli prvič, da je načelu samoupravljanja zadoščeno, če izmenjaš mnenje, daješ pobudo sploh »najširša udeležba«, samo drugi pa bodo odločili po svojem najboljšem preudarku, tebi pa se bodo zahvalili za konstruktivno sodelovanje z mnenji in pobudami. Kako se takšne pravice kot »splošne udeležbe«, dajanje pobud itd. v praksi obnesejo, že vemo, in tovariš Goričar nas ne bo premotil z njimi;

b) ker v vzgojnem procesu v začetku vidi le prenašanje znanja, strokovnost, občo in profesionalno kulturo. Kmalu za tem se izkaže, da vendar vidi nekaj več, ker ugotavlja, da je delo študentov vendar delo in to celo družbeno potrebno in nujno delo, a takoj na to sledi umik: ne smemo izenačiti delo obeh partnerjev v tem procesu. Težave mu torej dela specifična narava dela kot prenašanja znanja. Bori se z identiteto obojestranskega dela in z njeno istočasno razliko. Poudarja tisto razliko, ki v tem sporu ni bistvena in prikriva tisto identiteto, ki je bitna (nikar naj seveda tovariš Goričar ne misli, da mu očitam s terminom »prenašanje« statično pojmovanje vzgojnega procesa, niti najmanj, saj tovariš Goričar sam velikodušno priznava obojestransko aktivnost partnerjev, ne priznava pa aktivno odločanje).

Od Marxa sem je znano, da se delovna sila v kapitalističnih produkcijskih odnosih določa s količino družbenega povprečnega delovnega časa, ki je bil potreben za proizvodnjo določene količine življenjskih potrebščin za določeno vrsto delovne sile. Tovariš Goričar nadalje prav tako dobro ve, da je Marx razlikoval enostavno in multiplicirano delo in da je takšno multiplicirano delo kot subjektivna sposobnost nakopičeno ravno pri tistih, na katere se po Goričarjevih besedah prenaša znanje, strokovnost ter obča in profesionalna kultura. Pri nas se gornje kategorije res ukinjajo, toda hkrati pa nastaja tisti proces, ki ga je nakazal Marx, da potrošnja ne bo več določala količina, minimum družbeno potrebnega delovnega časa, temveč bo družba sama določala družbeno potrebni delovni čas, ki ga je namenila za določeno vrsto proizvodnje. Dejstvo

je, da družba nima na razpolago neskončno časa, da bi v določenem času zadostila določene potrebe. Vzgojni proces torej ni samo vzgojni, ampak se v njem zrcali del splošnega družbeno potrebnega delovnega časa, ki je nujno potreben za *določen način* produkcije in reprodukcije, za *določen način* izmenjave materije med človekom in prirodo. Tovarišu Goričarju se zdi nerodno in absurdno poudarjati aktivnost obeh partnerjev v vzgojnem procesu, tako se mi zdi nerodno in absurdno ponavljati te preproste resnice, vendar me nekoliko tolaži, da človekova zgodovinska praksa ravno kaže, da so se najbolj lomila kopja okoli preprostih resnic. Gornja nujnost vzgojnega procesa, se vedno bolj vključuje v tisto predpostavko bodoče, nastajajoče družbe, kjer bo svobodni razvoj proizvodnih sil *sam* predpostavka družbe in tvori njeno reprodukcijo (Karel Marx: Grudrisse der Kritik der politischen Ökonomie). Ta proces je že tu prisoten in ga ni treba potiskati nekam v bodočnost. Slaba je bodočnost brez sedajnosti in hvala lepa zanjo. Kot je Marx zapisal, da komunizem ni noben cilj, ampak stvarno gibanje, katerega predpostavke izhajajo iz današnjih življenjskih pogojev, tako te besede veljajo tudi za naše samoupravljanje. Tovariš Goričar samo po črki poudarja potrebnost in nujnost vzgojnega procesa ne pa po duhu, ker se vidi, da tej nujnosti in tendenci današnjega sveta pripisuje le nekakšen pedagoški, prosvetliljski značaj. Gotovo pozna Marxove besede, da je od vsega začetka laž: ena baza za znanost, druga za industrijo in fakulteto poleg »obče in profesionalne kulture« kot pravi Goričar posreduje tudi znanost, strokovnost itd.

Tovariš Goričar, in njemu podobni, enostavno prevzemajo in branijo tradicionalno ustaljeno pojmovanje delovnega razmerja ne da bi težili za horizontom, ki to razmerje in njegovo razliko, negativnost ukinja. Nič še ni rečeno, če takšno pojmovanje obstaja, da se ne bi smeli boriti za drugega. Na kratko povedano: treba je ponovno razmisliti, kaj pojmuje pod delovnim razmerjem in ali mogoče z ozkim pojmovanjem ne postavljamo meje njegovega ukinjanja. Zgodovinska tendenca je, ob današnjem načinu proizvodnje, da se vsaj visokošolski študij začne tretirati kot družbeno potrebni delovni čas in je torej status študenta izrečen z delavcem. Pri članku tovariša Goričarja se mi osnovna napaka zdi naslednja: da ne priznava študentom, da bi jih lahko tretirali, da so v delovnem razmerju, drugo o čemer pa lahko nadalje diskutiramo, ko smo zavrgli gornjo tezo pa je, kje naj študenti enakopravno odločajo: ali na fakulteti ali v tistih skupnostih, ki jih štipendira. S tem pa se nazadnje postavi vprašanje samih materialnih pogojev študija in koliko je sploh še na mestu kategorijo štipendije, pa ne samo kategorijo, ker namreč nič ni lažjega kot dosedanje štipendije imenovati dohodek, temveč se morajo spremeniti sami odnosi, obveznosti in odločanje.

Ocene in poročila

KNJIŽEVNI TEORETIK ERNST FISCHER

Franc Zadavec

Čeprav spada že ves čas po vojni med pomembnejše marksistične književne teoretike, smo pri nas komajda kje omenjali ime Ernsta Fischerja, po rodu Avstrijca. Thomas Mann je nekoč zapisal, da je našel v njegovih esejih in razpravah v najlepšem pomenu optimistično zavzetost in jamstvo za poslanstvo umetnosti in tenak in močan, s pristnim človeškim čustvom razgibani in ogreti razum. Atributi, ki jih je uporabil ta veliki umetnik, jamčijo, da Fischerjeve analize umetnosti in njegova teoretska misel nimajo svojih podlag samo v njegovem filozofskem nazoru, ampak tudi in še zlasti v estetski občutljivosti za avtentični umetniški izraz in za umetniško resnico. Fischer ni samo filozof, ampak je tudi književnik in izredno muzičen človek. Zato seveda ni slučaj, da humanističnih vrednot ne odkriva samo pri Gorkem, ampak nič manj tudi pri Kafki in da ne polemizira samo zoper alienacijo buržoazne estetike, ampak tudi z deformiranimi pogledi na umetnost na vzhodu oziroma pri nekaterih marksistih.

Rojen v avstrijski oficirski družini leta 1899, se je Fischer sredi dvajsetih let pridružil delavskemu boju, študiral vmes filozofijo, delal v redakciji dunajske Arbeiter-Zeitung (1927—1934) in postal iniciator opozicije v socialnodemokratski stranki. V februarških bojih 1934 je postal član KP Avstrije in kmalu tudi član CK. Že leta 1920 je izdal prvo pesniško zbirko, po drugi svetovni vojni še dve, leta 1931 dramo Lenin in po drugi vojni dramo Veliko izdajstvo. Z načelnimi razpravami o književnosti (Književnost in stvarnost, O mistifikaciji resničnosti itn.) sodeluje že dober čas v reviji Sinn und Form vzhodnoberlinske akademije. Izdal je že vrsto političnih, zgodovinskih in umetnostnoteoretskih knjig, kot so Avstrija 1848, Svoboda in osebnost, Umetnost in človeštvo, Pesništvo in razlaga, O nujnosti umetnosti in Od Grillpazerja do Kafke (Sest lit. esejev).

V kratki informaciji o Fischerju nas zanimajo zlasti tri vprašanja: kakšen pomen pripisuje umetnosti, kako se bojuje proti alienaciji, zlasti v območju književnosti, in končno, kako uporablja svoja teoretska stališča pri analizah književnikov in njihovega dela.

O nujnosti umetnosti

Umetnost je po Fischerju nepogrešljivo sredstvo, ki spaja posameznika s skupnostjo, ga brezkončno podruži in mu omogoči, da se udeležuje doživetij, izkušenj in idej vsega človeškega rodu. Umetnost ustvarja humanistično in revolucionarno sliko človeštva na vseh stopnjah njegovega razvoja. Zaradi teh njenih lastnosti smatra Fischer za svojo osrednjo dolžnost, braniti umetnost pred mistiki, ki bolj cenijo neartikulirano jecljanje kakor artikulirani jezik in bolj masko fetiša, kakor človeški obraz. Tej nalogi posveča vsa svoja razmišljanja o umetnosti, zlasti o književnosti, svoje literarnozgodovinske eseje in umetnostnonazorske polemike.

Kot književnik je Fišer prepričan, da je imela in ima umetnost poleg tega, da je slika izraz in odraz stvarnosti in vsebuje prosvetiteljsko spoznavno tendenco, tudi še »magični« element in da bi brez njega prenehala biti umetnost. »V vseh razvojnih oblikah, v svojem dostojanstvu in komedijanstvu, ko pregovarja, roti in pretirava, blazni ali pa je razumna, ko uprizarja stvarnost in ko jo fantastično osvetljuje, vselej je umetnost malo tudi čarovnija. Nujna je, ker pripravlja človeka spoznavati in spreminjati svet, nujna pa je tudi zaradi svoje imenitne čarovnije.« Umetnik pa zato še ni izpostavljenec in pooblaščenec nekih iracionalnih sil, še vedno je zgolj in samo družbeni človek, ki razpolaga ob intenzivnih doživetjih in spoznanjih tudi še s posebno razvito izrazno močjo.

V knjigi O nujnosti umetnosti razpravlja Fischer o genezi umetnosti in spremlja njen razvoj od njenih začetkov do današnjih dni. V tem razvojnem loku umetnosti ugotavlja v njej magične elemente mnogo prej, kakor pa težnja, da izrazi človek v njej svoje estetske potrebe. Z umetnostno magijo je človek premagoval moči narave in drugih sil, ki so obdajale posameznika in skupino. Fischer naglaša tudi kolektivni značaj zgodnje umetnosti, ki ga ta ni več nikoli v celoti zavrgla. Dalje razpravlja o tem, kako antična umetnost reflektira družbeno razslojenost v obliki mitov in kako se je ob nadaljnjih premikih družbenih plasti pojavil že v antiki tudi močan subjektivizem. Toda ta subjektivizem je bil hkrati tudi splošno človeško doživetje; izražal je namreč skupno doživetje osamljene, ranjene, odbite osebnosti, ki se je prav po umetnosti vračala nazaj v kolektiv (Sappho). V tem subjektivizmu se je »novi jaz vzdignil iz starega mi, posamezen glas, posamezna duša se je izločila iz kora. Ali prvine iz tega kora zvenijo v njej dalje, živijo naprej v vsaki individualnosti. Korsko, kolektivno, družbeno se je subjektiviziralo v jazu; *družbeno je in ostane bistvena vsebina umetnosti.*«

Tudi najsubjektivnejši umetnik je družbeni pooblaščenec. Družba ga je potrebovala in ga potrebuje kot veličastnega čarodeja, čigar strast ni usmerjena samo na to, da uprizarja stvarnost, ampak v veliko večji meri na to, da hoče nanjo ustvarjalno vplivati.

Kapitalistični družbeni odnosi so postavili umetnika v nezavidljiv položaj. Kapitalizem je napravil iz umetnika »svobodnega« umetnika, »svobodno« osebnost, svobodno do absurda, do najbolj mrzle osamitve. Umetnost je postala pol romantičen pol komercialni opravke; postala je blago, umetnik pa privatni proizvajalec. Toda individualistična razkosanost družbe je vendarle ugodno vplivala na razmah umetnosti in kakor zveni absurdno, je kapitalizem umetnost vendarle do neke mere pospeševal. Umetnik namreč v svoji osamitvi ni bil več odvisen od stilnega naročnika. Odtod pestri individualni stili, izrazne potrebe in nianse posameznikov, do kraja razvite možnosti osebne tega izražanja.

Odbiti umetnik je razen tega prešel tudi v romantični protest. Pojavili so se novi veliki motivi v literaturi — zgubljene iluzije, osamljenost, ledeni občutek groze in drugi — ki poslej niso več izginili iz evropske književnosti in so se z naraščanjem alienacije tudi sami razraščali in zasedli razmeroma veliko območje literature. Romantika je razvila mnogo prvin sedanjih modernizmov. Že od romantike sem, dokazuje Fischer, se umetnost vedno manj obrača na celovit kolektiv, na kolektivni »mi« in je vedno bolj tveganost in obup. Bolj je naraščala popredmetenost človeške družbe, bolj je umetnik izgubljal vero v človeka, v razum, v humanost in možnost sprememb. In njegova umetnost je postajala vsebolj tudi mistifikacija resničnosti, namesto da bi jo prosvetljuječe uprizarjala in izpovedovala. S svojo teorijo, kako romantizirati svet, je anticipiral Novalis bistvene kategorije sodobnih modernizmov. Takole pripoveduje med drugim. »S tem, da dam skupnemu višji smisel, navadnemu skrivnostni videz, znanemu dostojanstvo neznanega, končnemu videz brezkončnosti — romantiziram svet.« Tej deformaciji stvarnosti ustreza tudi njegovo umetnostno načelo: »Pripoved brez zveze, vendar z asociacijami, kot sanje; pesmi — samo lepозvoneče in polne lepih besed — vendar tudi brez slehernega smisla in zveze — kvečjemu naj bodo razumljive posamezne kitice — biti morajo samo kosci iz najrazličnejših stvari.« Občutek, da je svet razbit, občutek, da si primoran živeti v tem razkosnem svetu, dalje beg iz stvarnosti v brezvezne in nesmiselne asociacije kot

v nekakšno slutnjo mistične resničnosti, — vse to, kar je prva proklamirala romantika, je v poznomeščanskem svetu postalo osnovno načelo umetnosti.

Sinteza med jazom in kolektivom so romantiki iskali v ljudski pesmi. Mislili so, da je le-ta izraz kolektiva, ki so ga mistificirali. Toda prezrli so, da ljudska pesem ni izraz »narodne duše«, ampak izraz različno nadarjenih individualnosti, posameznikov.

Revolta proti razkosani družbi in osamitvi umetnika je rodila tudi metodo kritičnega realizma in teorjo larpurlartizma. Ko govori npr. Baudelaire o svojem »studu do stvarnosti« in o umiku v larpurlartizem, hkrati pa lahko vidimo povsod po njegovi poeziji željo, da vsaj z lepoto vznemiri buržuja, se v tej dilemi odkriva poseben zakon: na eni strani umetnik odklanja, da bi produciral za meščanskega kupca, na drugi strani pa je njegovo delo vendarle produkcija za literarni »trg kot objektivno instanco.« Marxovemu opozorilu na stavek nacionalnih ekonomistov »produkcija zaradi produkcije« ustrezata po Fischerju tudi stavka »znanost zaradi znanosti« in »umetnost zaradi umetnosti«. V ozadju vseh teh formul stoji trg. Zato je bila formula umetnost zaradi umetnosti pač samo iluzorni poskus umetnikov, da se na lastno pest iztrgajo iz meščanskega sveta, ko so morali soglašati z njegovim temeljnim načelom: produkcija zaradi produkcije.

Ko raziskuje čustvene in filozofske podlage naturalizma in simbolizma, naglaša, kako sta oba stila vztrajala pri fragmentarnem, razkosanem, enostranskem, z eno besedo, nescelovitem stilu, in kako sta poskušala odkriti za stvarmi in onstran družbene stvarnosti neko skrivnostno totalnost in smisel človeške bitnosti. Impresionisti so v tej razkosanosti in odtujitvi proglasili svet za osebno senzacijo, doživetje, človeka pa reducirali na »bleščeč kaos« (Cézanne). Tako so zašli v popoln subjektivizem. S to oceno pa Fischer nikakor ne želi zmanjševati njihovih estetskih kvalitiet.

Človek dvajsetega stoletja je postal stvar med stvarmi. In bolj pasivno se je vdajal občutku, da ga stvari premagujejo, bolj se je v umetnosti obračal navznoter in v notranje konflikte. Nastala je moderna psihologistična literatura. Namesto originalnih individualnosti dobivamo vedno več nedoločnih tipov — očeta nasploh, sina nasploh in podobno. In Franz Kafka je lahko naslovil roman z zaimekom On, in ga izbral tudi za edino ime junaka. Poleg dekadence v širokem smislu besede, nihilizma, freudizma in drugih psihologističnih in mističnih teorij o človeški bitnosti in vzporedno z njimi teče v našem stoletju tudi dehumanizacija umetnosti kot posledica vse večje alineacije in družbene razkosanosti. Pojavljata se strah in skrajna osamljenost, ki vodita v beg iz družbe, k eksistencialni filozofiji in k mistifikaciji stvarnosti. V tej smeri pa umetnost izgublja svoj nujnostni imperativ, zlasti še, ker jo hočejo nekateri v celoti zamitizirati, zabiologizirati in premakniti z njo na površje neke prahistorične praelemente človeške bitnosti, »čistega«, »golega«, »večnega človeka«, človeka brez vse zgodovinske »navlake«.

Boj proti alienaciji in mistifikaciji stvarnosti

Ost svoje polemike usmerja Fischer na tiste literarne pojave in teorije v zahodni književnosti, ki vidijo v alineaciji najvišji smisel umetnosti, njen najpopolnejši »realizem«. Ker je reintegracijska ideja najvažnejša prvina Fischerjeve teoretske akcije, omejujemo informacijo predvsem nanjo. S tega izhodišča razpravlja Fischer tudi o mnogih drugih vprašanih umetnosti, zlasti tudi o korelaciji vsebine in forme.

V zahodni literaturi se kaj nagosto uveljavlja filozofija temnega bivanjskega strahu, stališče, da je posameznik brez moči, vržen v nesmiselni svet, ki ni pregleden. Že desetletja se prezirljivo norčujejo iz napredka in razuma. Ker se je človeška bitnost močno popredmetila, se vedno bolj mogočen občutek, da stojiš v nerazumljivem svetu, meša z občutkom, da je sodobna družba nepregledna. Ta občutek pa pogloblja odtujitev in beg pred stvarnostjo in povzroča mistifikacije tako v znanosti kakor v umetnosti. V tej kaotični nejasnosti se kajpada logično pojavlja tudi slutnja,

da je »jaz« izpostavljen absurdnim eksplozijam notranjih temnih sil, izpostavljen temnemu spodnjemu svetu (freudizem), kar vse še bolj odtujaše človeka samemu sebi. Na teh podlagah se poraja fatalistično razpoloženje tako imenovane evropske »izgubljene generacije«, evropskega »outsiderja«, ki beži v mitos, v religijo, v skrivnostna razodetja, pri čemer hoče tistim, ki se odkrito bojujejo za družbeno preobrazbo, zlasti pa samemu sebi dokazati, da so vsi, ki jih je »oslepila« aktualnost, stvarnost, površneži, on sam pa je »globok«, »večen« človek.

Ta strahotni beg v mitos razkriva med mnogimi tudi knjiga Günterja Blöckerja: Die neuen Wirklichkeiten (Nove resničnosti). Tukaj lahko beremo med drugim. »Organ za to, kar se dogaja, je ohromel; ne tisto, kar se dogaja, ampak tisto, kar je, nas pretresa v globinah. Književnost dejanja zamenjuje književnost bitnosti. Events have lost their interests for people. People are interested for existence.« Moderni književnik je »mag, medicinec in tvorec mitov«. Govoriti mora »jezik kompletnega, pravega realizma, ki obsega vso resničnost, ne kakor tisti šolski realizem, ki zamenjuje »realno«, otipljivo površno stvari s stvarmi samimi...« Ustvariti je treba mitično zavest in arhaično sedanjost, mit je treba doživeti in živeti. To je razvojna stopnja »zrelega človeka«. Zreli človek pa »se izloči iz utesnjenosti resničnosti, ki ji je deformiral namen in se povleče v samotni dialog, v eksistencialni dialog, ki ga poveže onstran vseh koristi in ideologij s tajno sveta...« In kaj je pravzaprav vsa ta nova resničnost, ta arhaičnost, ta mit, ki ga je treba živeti, kaj tajna sveta? Blöcker kajpada ni v zadregi z odgovorom: »Vse to je silno šepetanje, pravzdihovalanje, elementarno jecljanje, v katerem se razodeva tisto pravo človeško, človeško iz dobe, ko človek še ni bil dobil svoje oblike,« — torej božansko, mistično ali pa usoda.

Da, to naj bi bilo tisto novo področje, ki hoče umetnosti vrniti njen edini razlog in smisel! Nekateri razpravljajo o »ocenaskih občutjih«, izpovedujejo, kako jim njihov jaz prekipeva v vesoljstvo in kako jih nepretgoma omamlja neskočnost, nekakšen daljni mit. Vračajo se v golo, čisto, prvotno bitnost, v »čisto jazovo usodo« in zahtevajo izgon literature iz sveta dejanj. In kaj je ta mistična bitnost? To je pač »človeško iz dobe, ko človek še ni bil dobil svoje oblike«. Po teh teorijah in po taki književnosti postaja absolutni predmet književnosti predvsem biološka usoda človeka, edina vsebina človekova pot od rojstva do smrti, razmnoževalno veselje in sila umiranja. In to je tisti celotni realizem, ki ga hočejo in ki ima za cilj odmik in mistifikacijo stvarnosti. S tem ko hočejo, naj ostane v književnosti zgolj »pračloveško«, »arhaično«, »eksistencialno«, »čista substanca človeka« in ker pri tem zavestno pozabljajo, da človek nikakor ni samo to, kar čustvuje, misli in sluti, ampak je predvsem to, kar dela in s čimer se družbeno določa, izločujejo ti teoretiki in književniki iz umetnosti njeno bistveno kategorijo. Odmik od družbenega pa pomeni za umetnost vselej obubožanje. In če vemo, da »mit« ni nikakršno kozmično razodetje, ampak odsev družbene zavesti, tedaj prinaša vsa ta velika in strastna vojna za »vrnitev k mitu« pošastno redukcijo človeka in vodi s svojo željo po prastarem prelogičnem in prehistoričnem v rebarbarizacijo bitnosti in umetnosti.

Ker pa iz človeka nikakor ni mogoče izgnati hrepenenja po skupnosti, mu obljublajo kozmični kolektiv. Socialno eksistenco ponarejajo v kozmično eksistenco, družbeno prečarajo v mitično, v nekaj, kar biva večno in je nespremenljivo. Ne v družbi, v kozmosu je človekova domovina. Tako postaja nauk o »čisti« bitnosti religija za take, ki niso več pripravljeni priznavati neke cerkvene dogmatike.

Nasproti temu sistemu iracionalizma, ki poskuša dobiti oblast nad sodobno moderno književnostjo na zahodu, postavlja Fischer razum in zavest, proti nepoznatnosti stvari in družbe postavlja zgodovinsko vednost o družbenem procesu in o človeku v njem. Analitsko ugotavlja, da je »neprimerno lažje dezertirati iz družbe, ostreti odgovornost s sebe, se potepati po »brezčasni bitnosti«, uganjati mitične maskerade, kakor pa odkrivati družbeno problematiko, osvobajati človeka od odtujenosti in osvetljevati zatemnjene zveze v družbi«. Zato se v tem boju proti mistifikaciji stvarnosti ponovno vrača k svoji »definiciji« funkcije umetnosti, k nujnosti, da umetnost mora osvetljevati družbo tako, da »se človek v njej znajde, da jo, odtujeno lahko pregleda v njenem razvoju in se opogumi, spreminjati njeno podobo. Naloga književnosti je, da razruši mistifikacijo, da omogoči doživljati in spoznavati stvarnost v vseh dimen-

zljah, v vsej njeni polnosti, zlasti pa naj ne zatajuje sposobnosti, da je družbo mogoče z razumom in dejanjem spremeniti.«

Fischer polemizira tudi s šefom De Gaullove kulturne propagande, s pisateljem Andréjem Malrauxem, z njegovima tezama: »Če hoče umetnost zopet zaživeti, nam ne sme vsiljevati kulturne ideje, ker mora biti v njej vse humanistično ā priori izključeno... Humanistična umetnost je bila nakit za kulturo, na kateri je rasla. Ko pa se je pojavila nehumanistična umetnost, so se umetniki povezovali toliko tesneje, čimbolj se je uveljavljala njihova ločitev od kulture in družbe njihovega časa.« Fischer ta stališča zavrača, saj je razvidno, da Malraux z očitnim zadovoljstvom propagira odtujitev umetnika in dehumanizacijo umetnosti. S takimi motivacijami, kakor jih je razvil Malraux, se povezuje tudi motiv bega iz katastrofalno občutene družbe, beg v neko stanje, ki naj velja kot »čista« in »gola bitnost«. Noben razumen človek pa ne more pristati na literaturo, ki opisuje predvsem barbarične instinkte, mistiko, sex, kozmične sprehode in kolektive, umore, mamila in strah, kakaj človek ni zgolj klobčič instinktov, nagonov in sanjarij. Umetnost je potrebna človeku za dopolnitev, razširitev in izpopolnjevanje samega sebe.

Umetnost tudi ni samo odsev, ampak je udeležba, je izbor nečesa proti nečemu. Brez strastne udeležbe na stvarnosti, ki jo umetnik uprizarja ali pa izpoveduje, ni resnične umetnosti. Pojem »odsev« te udeležbe še zdaleč ne izraža v vsej njeni globini. Temu pojmu se sicer ni mogoče odpovedati saj priznavamo z njim objektivno eksistenco vnanjega sveta. Po njem umetnost tudi ni neka poljubna subjektivna stvar, ki ustreza stvarnosti. Značilno za umetniški odnos je, da se umetnik stapa s stvarnostjo. Pri tem soočenju z njo priznava tudi »vrstni red resničnega«. Izbirati mora. V tem izboru pa se pojavlja njegovo stališče do stvarnosti. Tam, kjer umetnik zavrže človeški obraz in ljubi predvsem mit, preobraža umetnost v neko sakralnost, v mitično opravilo in refleks kozmičnih zakonov, tam je družbeni človek potisnjen ob stran. Fischer odklanja literarna dejanja, ki zavestno slonijo na odtujitvi in ki popačijo človeka v nekak kozmični dogodek.

V boju proti zavestni alineaciji v umetnosti je zanimiva tudi njegova študija Razum in vizija, v kateri razpravlja o slikarskih metamorfozah španskega slikarja Francisca Goye. Posebej se ustavi ob njegovem Velikanu iz vojnega cikla, ob vojni pošastnosti. Ob tem ciklu polemizira z meščansko umetnostno kritiko, v kateri prevladuje tendenca, zatemniti zavestnega Goyo z nezavestnim, umetnika, ki je prepričan v silo razuma, nadomestiti s slikarjem, ki ga je premagala moč vizije, prosvetitelja zamejnati s človekom, ki sanja ob belem dnevu, z romantikom in zlasti še s surrealizmom. Fischer dokazuje, da vladata v Goyevem slikarstvu oba elementa v protislovjih in sintezi. Nihče namreč ne more s prosvetlenskimi nasmehom odpraviti moči vizije, intuitivnega, demoničnega, izvirajočega iz temnih globin nezvesti; ravno tako pa ni objektivno prezreti, kako odločno si je Goya vselej prizadeval spraviti svoje zaprepasčujoče sanje v oblast zavesti. In zato ob njegovem Velikanu ne vstaja samo vprašanje: Kaj hoče pošast? — ampak tudi vprašanje: Kaj hoče človeštvo?

Študija o Goyi priča, kako Fischer kot est et obvlada teoretska vprašanja slikarske tehnike in kako je doma v področju barvne govorice. Toda tudi tukaj ga zanima v prvi vrsti smisel slikarstva, človeško bistvo in človeški namen slikarjevih akcentov. Zanima ga, kakšen človek, kakšen karakter tiči za sliko in kakšnega človeka postulira njegova slika.

Franz Kafka

V nasprotju s tistimi, ki proglašajo Kafko za mističnega nihilista, ga slavijo ali pa zavračajo kot zaklinjevalca neresničnega in iracionalnega, ga šteje Fischer predvsem za fantastičnega satirika, ki je črpal snov za svoje vizije v propadajoči in birokratski habsburški državi. Kafka mu je poet, ki je znal v detajlu odkriti katastrofalno povezanost z dogajanjem v času.

Pri Kafki ga najprej zanima konflikt med genialnostjo in telesno šibkostjo, zlasti pa odnos do umetniškega dela in poklica. Literarnozgodovinska dokumentacija, zlasti

korespondenca, mu odkriva življenjski heroizem človeka, ki se je bil pripravljen razbiti, če bi iz njegovih razbitin vstala umetnina. S tem pristopom h Kafki hoče Fischer naglasiti, kako ima pred seboj resnega umetnika, etičnega ustvarjalca, »velikega pesnika«, čigar delo se uvršča v »svetovno literaturo«, ne pa nekakšnega slabokrvnega in namernega buržoaznega nihilista.

Drugo vprašanje, ki ga preizkuša na Kafki, je pesnikov odnos do stvarnosti in do katere stvarnosti. Pri tem ugotavlja, da je bil Kafka poet, ki je imel izredno tenkočuten posluš za tisto družbeno negativno, ki je ustrezalo tudi njegovi lastni situaciji v družbi. Osrednje njegovo doživetje v tej situaciji je bila alieniranost. Kafka se je čutil tujca v družini, veri, narodnosti in v državi. Kot tujec navzven se je ukrivil nazaj vase. Kot tujec in kot permanentni begunec tudi nikoli ni mogel zbežati iz družine, kjer ga je teroriziral oče. Svoj spor z očetom je Kafka posplošil v širši, družbeni spor. Zasovražil je maske mogočnejšev in zlasti še očeta, ki je vsadil vanj zavest krivde s talno ironijo, zlobnim nasmehom in zmerjanjem. Dalje je bil to veliki spor med mentaliteto drobnoburžoaznega dobičaka in med stremiljenjem po duhovnih kvalitetah. Največja pesnikova tragika pa je bila v tem, da ni mogel prekiniti z drobnoburžoazno eksistenco, ki jo je tako sovražil. V romanu *Sodba* gleda očeta še vedno kot gospodarja sveta, v *Procesu* pa pride celo do dvoma, ali nima oče vendarle prav in je sin »mrčes«, do dvoma, ki ga naposled uprizarja z vso surovo stvarnostjo v noveli *Preobrazba*.

Na družinskega odtujenca je pošastno učinkovala tudi Praga. Nemška manjšina je imela v njej oblast. Iz tega nesorazmerja je vstajal v njem občutek, da so stvari močnejše kot ljudje, se pravi občutek družbene odtujenosti. Med židovsko družino, nemškim jezikom in češkim ljudstvom se je začutil v mestu, ki ga je stražila nemška birokracija in žandarmerija, kot tujec v deželi nikogar. Birokracija je tiščala ljudi k tlom, kar je ustvarilo odtujenost med ljudstvom in državo. Za birokrata je človek bil in je akt; zanj obstajajo samo še odnosi med stvarmi, ne več tudi med ljudmi. Oseba ni več važna, važen je »slučaj«, »interes stvari«, važna je »stvar«. Vsa ta praznosta je našla v Kafki zvestega opisovalca. Izredno prodorno opisuje to depersonalizacijo človeka, razvrednotenje dostojanstva, ves tisti proces, s katerim je habsburška država človeka razkrajala in mehanizirala. V *Procesu* je tako stanje odnosov opisano samo navidez sanjsko fantastično, v resnici pa zgoščeno realistično. Po Fischerjevemu mnenju Kafkova domišljija ni dodala tej fantastično pošastni stvarnosti ničesar. »Kar je Kafka odkril kot literarno temo, je bila avstrijska birokracija. V satirični spačeni obliki od nekdaj je možno prepoznati poteze kasnejših birokratskih nasilnih aparatov. Sanje iz strahu so obvladovale vsakdanjost. Sodni dvor v *Procesu*, grofovski uradnik v *Gradu*, kombinacija pritajene sile in vidno izstopajoče samovolje in nizkotnosti, nepribližljivo veliki in slabo plačani, korumpirani uradniki, — vse to je iz fantastične satire postalo pošastna resničnost. V birokratski, podložniški odtujeni habsburški monarhiji se je splošna odtujenost bolj izostrila, kakor kjerkoli drugod. Negativno, ki ga je občutljivi Kafka tako silovito povzel iz družine, rojstnega mesta, iz monarhije, iz individualnega in družbenega položaja, to negativno je postalo po drugi svetovni vojni temeljno doživetje kapitalističnega sveta. Kar sta opisovala Kafka in Musil, je bilo potemtakem mnogo več, kakor samo avstrijska tragikomedia. V propasti habsburške države se je dalo prepoznati menetekel.«

Posebno pozornost posveča Fischer tudi momentom, ki dokazujejo, kako pozorno je Kafka opazoval delavčevo odtujevanje samemu sebi, človeka, ki postaja ob stroju tudi sam predmet in stroj. Opazoval je tudi, kako se človek lahko razdruži s tem, da ne more več vplivati v ogromnih aparatih oblasti in je vedno bolj samo še privatnik, poklicni in omejeni človek. Stvari začno človeka preraščati, dokler ne otrpne v predmetnosti in se razčloveči. Oblast stvari nad človekom je doživljal Kafka kot posebno grozo, kot najbolj dramatičen razkol bivanja na povnajeni, popredmeteni, odtujeni svet in, na nazaj vase odbiti in vrženi jaz. Toda — in to se zdi Fischerju potrebno posebej naglasiti — Kafka ni ostajal zgolj pri konstataciji odtujenosti in je ni zgolj uprizarjal v takih strajnostih, kakor še nihče pred njim, temveč je iskal tudi izhod iz nje. Stoji v sredini med sedanjim propadajočim in sedanjim, ki začenja novo bodočnost, razpet je med skrajnim obupom in slutnjo o možnem drugakšnem življenju. »Kdor pa ga, temnega in išočega, prikazuje samo kot nihilista in kot

dokončnega obupanca, ponareja njegovo podobo.« Fischer odločno odklanja tudi vso religiozno legendo, ki jo je Max Brod, izdajatelj Kafkove zapuščine, povezoval s slutnjo o možnem drugačnem življenju in dokazuje, da je ta njegova slutna povsem nereligiozna. Brod ga je po krivici napravil za neoplatonika. »Kdor razlaga Proces ali pa Grad samo kot umetniško uprizorjanje, večnega nesporazuma med človekom in bogom, reducira mnogovrstnost uprizorjenega na dogmatsko formulo. Takšna simplifikacija je tudi surovejša kot tista, ki hoče videti v umetnini samo odraz vnanjega družbenega sveta, ne ozira pa se na enkratno, posebno v umetniku...«

V nekem pismu leta 1921 je Kafka opisal svoj bivanjski prostor v družbi: »Mejno področje med samoto in skupnostjo sem samo poredkoma prestopil; v njem sem se celo bolj naselil kakor v sami samoti.« Fischer ugotavlja, da tvori združitev osebnosti in skupnosti, jaza in vnanjega sveta in poskus, alienacijo premagati, jedro Kafkovega dela. Njegova temeljna zahteva se usmerja proti brezupni individualni revolти nasproti odtujenemu svetu in navaja k sožitju z družbo, s skupnostjo. In kakor je opazoval delavca, kako se odtuje samemu sebi, tako ne manjka namigov, da je simpatiziral z Oktobrsko revolucijo. Prav tako je Kafka konkreten in neposreden humanist v detajlih. Ali naj je še tako negiral kapitalizem, si ni mogel ustvariti zaupanja v zgodovinsko moč delavskega razreda. Birokracijo je doživel tako silovito, da je začel misliti na njeno nepremagljivost. Prepričan je bil, da se zato tudi revolucija konča z novo birokracijo in z novim bonapartizmom. Tako tudi ni prispel do resnične negacije in se je stalno gibal v pesimistični filozofiji zgodovine. In kar je v njegovih romanih negativnega, je ravno to, da veže iz njih prepričanje in občutje, da posameznik niti malo ne more vplivati na velike odločitve. Ob tej filozofiji pa ostaja tudi iskanje izhoda skoraj neučinkovito.

Ker pa se na Kafko prepogosto sklicuje samodopadljivi in siti nihilizem, naglašja Fischer, da je treba proti takemu »kafkaizmu« ceniti njegovo pesniško dejanje. Kafkovo soglasje s potlačenimi je enoglasno, mnogoznačna pa je »z njegovo metodo uprizorjena stvarnost«. Potem ko Fischer razmišlja o tem, da subjektivist sicer ne more odkriti celote družbenih razmerij in sil, da pa lahko velik talent kljub subjektivizmu odkrije pomembne komponente stvarnosti, ki jih na spoznavno sistematično usmerjeni pisatelj mnogokrat spregleda, dalje o tem, kako zelo je včasih pomembna literarna atmosfera, ko lahko občutenost stvari učinkuje močnejše, kakor stvari same, — razvije svoje poglede na subjektivizem v romanu, na fantastično satiro, analizira Kafkovo pesniško, pripovedno metodo, govori o funkciji slike v romanu, o pripovednih šifrah in končno še o kafkaizmu.

Subjektivizem v romanu je zavestna odpoved, uprizorjati celotno družbeno stvarnost in koncentracija le na nekatere komponente in tendence, ki jih smatra avtor za bistvene. Seveda pa tudi najostrejša volja po objektivni »celoti« ne more obseči te celote. Kafka se je tega problema popolnoma zavedal. Pravilno je ugotovil, da lahko opazuje in sodi le z izbranega stališča in da je vsako stališče, namerno ali nenaменно, v bistvu zavzetost in opredeljenost za nekaj. Ali zadeva odsev stvarnosti, je važno, kakšno možnost in stališče za presojanje si književnik izbere. Ali možnost nočne lučke ali možnost vzhajajočega sonca. Kajti od teh različnih svetlobnih izvorov poteka vrednost njegove sodbe in bližina do stvarnosti. Fischer vidi v marksizmu seveda največ pogojev in možnosti za to, da doseže književnik razmeroma široko soglasje z objektivnostjo. Vendar samo možnosti! »Sonce« mu namreč ne pomeni absolutne umetnostne razgledne točke zgolj v okviru marksizma. Prepričan je tudi, da za uprizorjanje stvarnosti še nikakor ne zadošča poznavanje splošnih družbenih zakonitosti in prepričanje o zmagi socializma, zakaj uprizorjati je treba oblike prehajanja, odmiranja in nastajanja novega, vse to v medsebojni protislovnosti. In meščanski pisci Thomas Mann, Franz Kafka, Robert Musil, William Faulkner so odkrili marsikakšno protislovje kapitalističnega sveta.

Kafka združuje ekstremni subjektivizem z agresivnim smehom, fantastično satiro in komiko. Povezuje smešno in gnusno v grotesko. Smeh v njegovi prozi otrpne v »črni smeh«. In ta črni smeh, ki je imanenten naši dobi, nikakor ne potrjuje Marxovega upanja, po katerem bi se moralo človeštvo veselo, s komedijo posloviti od svoje preteklosti. Kafkova fantastična satira ustreza sodobni stvarnosti. Vendar

bi pomenilo zelo poenostavljati to mnogostransko delo, če bi ga hoteli razumeti samo kot takšno satiro.

Kafkovo pripovedno metodo osvetljuje Fischer s stališča dveh antičnih epskih metod: homerske in biblijske, jasne, plastične in skrivnostne, s temnimi ozadji. Ugotavlja, da njegova epska metoda združuje obe, da pa prevladuje v njej biblijska metoda. Temeljni element te stilne mešanice ne izvira v jasnem, svetlem, že pojasnjenem, ampak v temnem, v tistem kar je treba šele pojasnjevati. Toda posamezne detajle Kafka vendarle jasno izdela, Nasprotje med jasnim detajlom in njegovo zatemnjeno zvezo s celoto pa povsem ustreza alienirani družbeni situaciji, v kateri je živel; to situacijo je uprizoril z objektivnostjo fantastične satire.

Poleg novih spoznanj so važen pogoj vsakega umetniško ustvarjalnega procesa tudi nove, »mitične«, vodilne slike. Hieroglifna slika, ki se ji književnik nikoli ne more odpovedati, prevlada zlasti v časih krize in družbenih zatemnitev. V razbitem svetu je naval teh slik še toliko silnejši in razum jih ali sploh ne more ali pa jih le s težavo do kraja pojasnjuje in urejuje. Tako nastaja velikokrat »preroška«, fantastično-satirično-utopična književnost kot produkt še »nezavrelega« časa. Književnik pa si mora prizadevati, da prodre v razmere, ki še »vro«. In fantazija, slutnja, intuicija so važen ključ do gibalnih elementov, vendar nič bolj važen, kakor sta razum in družbena zavest. Književnik se ne sme ustrašiti nerazumljivih, »mitičnih« slik, vendar jih mora podrediti zavesti. Protislovnost med zavestjo in še nepojasnjeno sliko pa ne more umetniško razrešiti, izoblikovati, kdor ima pripravljen odgovor, še preden si je postavil vprašanje, ne more je razrešiti književnik, ki se je programatično zadolžil in se s tem odločil, da odvzame osebam njihovo lastno življenje. Takšne programatike pa Kafki ni mogoče očitati.

In »kafkaizem«?

»Vznemirjajočega kafkaizma ni mogoče premagati s poenostavljeno formulo ali pa z agitatoričnim optimizmom v senci atomske bombe, pa tudi ne z zaničljivo gesto — »dekadence«. Res je, Svet, v katerem kafkaizem uspeva, je prenapolnjen s pojavi dekadence. Toda tisoči mladih Parižanov, ki jih je prevzel kafkaizem, so stopili z delavci-marksisti na ulico in so se v alžirski vojni zoperstavljali OAS. V totalni negaciji, ki jo je izoblikoval Kafka, je zajeta tudi negacija negacije, je razviden prodor iz odtujitve k odločitvi, ki daje bivanju in skupnosti nenadoma smisel. V mejnem področju med osamljenostjo in skupnostjo živijo dandanes brezštevni. Njihove osamljenosti ne bi bilo dobro odpravljati kot nekakšno norost in nesmisel, ampak jo je treba vzeti resno in jim spremeniti skupnost v doživljaj, ne pa samo v dolžnost. Naj sta razum in zavest še tako visoki in najvišji instanci, so nujne tudi »slike«, je nujna tudi fantazija kot tista noč, ki lahko odkriva prikrité zveze tudi razumu in občutju. Veličina Berta Brechta je v tem, da je priklical slike, ki so imele naravnost mitično vsiljivost, pa jih je z razumom in zavestjo uredil v umetnine.

Kafkaizem bo minil, ko bodo premagani njegovi pogoji. Kafka pa bo ostal.«

S čustvom ogreti razum

Opisane prvine Fischerjeve umetnostne miselnosti kažejo, da spremlja ta mož sodobno umetnost, zlasti književnost intenzivno, prizadeto, s kultivirano inteligenco in z veliko občutljivostjo za estetske vrednote. Na vsaki strani njegovih spisov čutiš, kako se radostno ogreje ob vsem, kar je resnična umetnost in kako neizprosno zavrača vse, kar upodablja človeka enostransko in ga hoče potegniti navzdol v neko prabitnost, zaposliti ga tako, da se odvrča od stvarnega življenja v sebi in na družbeni ravni, skratka, kar hoče človeka človeku zatemniti in ga omejiti na igračo in žrtev skrivnostnih mitov. Proti književnikom in teoretikom, ki zavestno poglobljajo alienacijo in jo smatrajo celo za najvišji izvor umetnosti in za pravi realizem, se bojuje kot humanist in kot teoretik z znanstvenim argumentom.

Pri presoji umetnin ga ne vznemirja stil, ali je delo napisano realistično ali pa kako drugače, zanima ga predvsem njegovo človeško jedro. In takšno, človeško jedro je kljub mnogim alienacijam našel in naglasil tudi pri Kafki. Morda bi koga

utegnili vznemirjati, da naglašajo tudi prosvetiteljsko vlogo umetnosti. Da mu pri tem ne gre za neko novo prosvetljenstvo in za didaktično literaturo, je bilo razvidno že doslej. Še bolj plastično pa lahko spoznamo smisel in namen tega pojma iz avtorjevega odnosa do socialističnega realizma, ki so ga oklicali in tudi uporabljali za novodobne »prosvetljenške« namene.

Fischer z vso ostrino zavrača tiste romane socialističnega realizma, v katerih so »ljudje« le družbene sence, epski liki brez individualnosti, ki ne poznajo bolečine in sanje in ki ne vedo, da je bistvo življenja dialektika z vsemi nasprotji. Odločno odklanja nedimenzionalno književnost, ki samozadovoljno plava na sivi ravnini in v kateri se godi vse do kraja razumno, premočrtno in kjer človek ne pozna tragičnih konfliktov. Po njegovem mnenju je tudi zelo zmotno, gledati na socialistični realizem kot na poseben in enoten stil. »Socialistični realizem ni stil, ampak je pisateljev odnos, je stališče... je refleks družbene dialektike v umetnosti in književnosti, je zavestna opredelitev za delavski razred, za njegov boj, za ustvarjanje novega sveta.« Fischer dopušča torej le vsebinski vidik socialističnega realizma. Kolikor pa hoče kdo razumeti pod tem terminom tudi »metodo«, je ta metoda v bistvu isto, kar imenuje Fischer odnos ali stališče do stvari. Če pa bi kdo hotel še več, torej specifično umetniško metodo, potem je »metoda socialističnega realizma« možna pač samo in edino v smislu individualnega stila. Umetniška metoda Maksima Gorkega se razlikuje od Brechtove, Solohov ima svojo in svojo imajo Makarenko, Majakovski, Becher, Pogodin in O'Casey. Aleksej Tolstoj in Mihail Solohov izražata vsebino XX. stoletja z metodami XIX. stoletja in kljub temu prepričljivo reprezentirata socialistični realizem. Drugače je z Brechtom in Majakovskim. Ta dva nista zavzeta samo z vsebinami XX. stoletja, ampak govorita tudi v jeziku in formah tega stoletja — in sta ravno tako socialistična realista. Prav ta pestrost metod in mnogovrstnost individualnih stilov je lahko pogoj za socialistični realizem.

Kakor nasprotuje enotni metodi socialističnega realizma, tako svari tudi tiste, ki vidijo na primer v realizmu vrhunsko metodo umetnosti; svari jih pred fetišem tradicije. V delih preteklosti je po njegovem pričrpani neumno gledati nepremakljive in do kraja izčrpane zakone umetnosti, tako tudi v realizmu XIX. stoletja. Dvajseto stoletje mora govoriti svoj umetniški jezik in marksisti morajo biti prvi, ki morajo umetnosti pustiti govoriti ta jezik. Kajti dinamika novih družbenih, materialnih in duhovnih vsebin XX. stoletja zahteva tudi novih umetnostno izraznih sredstev.

Fischer tudi vztrajno podira plotove med zahodnim in vzhodnim umetnostnim področjem. Prepričan je namreč, da govori umetnik ljudem, da govori vsem ljudem in se pri tem ne ozira na politične demarkacijske črte. Thomas Mann in Bert Brecht govorita z obeh strani te črte. In kar jima omogoča to neomejenost, je njuna volja in kajpada talent, »da uprizarjata bistvene tendence in probleme svojega časa, da priznavata objektivno družbeno resničnost, da imata svoja jasna stališča in opredeljenost v tem svetu in ne nazadnje tudi moderna umetniška sredstva«.

Brušeno ogledalo

GELÉE ROYALE

Uredniki »Gledališkega lista« Drame SNG so uvrstili v letošnjo 7. št. dramo Ivana Potrča, »Na hudi dan si zmerom sam« in »Nekaj avtorjevih besed« ter M. Mahniča »Razmišljanje o govorjenju na odru.« Nadalje boste zvedeli iz »Gledališkega lista,« da NARTA FIX EXTRA skrbi in čuva, da so lasje lepši in zdravi, da se dobi ZAŠČITNA KREMA 48 v lekarnah in drogerijah, za vsako priložnost pa nogavice hola-hop TONOSA. Lahko se tudi poučite, da COMMERCE zastopa renomirane firme, če pa ste trenutno v skrbeh za vaše izgubljene moči in bi radi obdržali kondicijo, potem si zapomnite: GELÉE ROYALE — MELBROSIN vam ohrani svežino in duševno skoncentriranost.

Neki tovariši, ki jih predstavljajo črke **s c d**, so obogatili vsebino 7. številke še s prispevkom »O apologetu barbarstva O'Neillu in progresivni erotiki.« Oznako dramatika O'Neill, ki jo je napisal Ervin Fritz v reviji za kulturo in družbena vprašanja Problemi št. 13 so prebrali tudi zgoraj predstavljeni avtorji. Da bi o tem izključili vsak dvom, so oznako z obzirno natančnostjo citirali, hkrati pa ponatisnili prvo kitico pesmi, ki jo je (tudi) napisal neizprosni sodnik O'Neill, Ervin Fritz. Na ta način so na mah dobili DOKAZ, ki ne potrebuje komentarja. Ali bralci že slutijo, da je morala vsaj ena izmed podpisanih črk (če ne vse tri) zaužiti v obilni meri reklamirano GELÉE ROYALE? Kako naj bi si sicer bralci razlagali, da zgoraj predstavljene črke niso samo »dobile« DOKAZA, ampak, da je na ta »način« tudi DOKAZ »dobil« črke in bi bil s tem imenovan: **takemu dokazu pravimo na Slovenskem banavzična neumnost.**

Ali po vsem tem, potrpežljivi bralci še dvomite v TISTO, kar vam ohrani svežino in duševno skoncentriranost? Tovariši **s c d** vam vendar neizpodbitno dokazujejo, da je vsako odlašanje odveč: Vsak dan (tudi na hudi), ob vsakem času in povsod (tudi v revijah za kulturo in družbena vprašanja) torej: GELÉE ROYALE MELBROSIN! Vam vrača izgubljene moči in obdrži kondicijo!

Tukaj nepodpisani avtor, javno priznava, da si je sposodil »način dokazovanja« pri zgoraj predstavljenih **s c d** tovariših iz »Gledališkega lista« SNG št. 7.

